

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

ХОЖАЛЫҚ ҲУҚЫҚЫ КАФЕДРАСЫ

Қ Ә Н И Й Г Е Л И К Ж У М Ы С Ы

**ТЕМА: ХОЖАЛЫҚ-ҲУҚЫҚЫЙ ИСКЕРЛИГИНДЕ
ФИНАНСЛАСТЫРЫЎ, КРЕДИТЛЕЎ ҲӘМ САЛЫҚҚА
ТАРТЫЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ**

Орынлаған:

**IV – курс студенти
Ж.Қыдырниязов**

Илимий басшы:

ю.и.к. Ш.С.Шамшетов

Н О К И С – 2 0 1 2

МАЗМУНЫ

Кирисиў.....(3-6)

**1-БАП. ХОЖАЛЫҚ ИСКЕРЛИГИНДЕ БУХГАТЕРЛЫҚ
ЕСАПТЫ, ЕСАБАТЛАРДЫ, СТАТИСТИКАЛЫҚ ХӘМ
АУДИТОРЛЫҚ ХЫЗМЕТЛЕРДИ ХУҚЫҚЫЙ ТӘРТИПКЕ
САЛЫҰ.....(7-22)**

1.1. Бухгалтерлық есапты жүргизиў хәм оны хуқықый тәртипке салыў.....(7-13)

1.2. Хожалық жүритиўши субъектлер тәрeпинен бухгалтерлық есабатларды келтирилиўин хәм олардың мал-мулк фондларын бухгалтерлық есап кураллары менен хуқықый тәртипке салыў.....(13-18)

1.3. Аудиторлық хызметтиң хуқықый тийкарлары.....(18-22)

**2-БАП. ХОЖАЛЫҚ ЖҮРИТИҰШИ СУБЪЕКТЛЕРДИ
КРЕДИТЛЕҰ.....(23-32)**

2.1. Хожалық жүритиўши субъектлерди кредитлестириўге тийсли хуқықый қатнасықлар түсиниги хәм олардың жүзеге келиў тийкарлары.....(23-27)

2.2. Кредит шәрtnамасы түсиниги, тәрeплери, формасы.....(27-30)

2.3. Кредит шәрtnамасындағы миннетлемелердиң бузылыўы хәм оның ушын жуўапкершилик.....(30-32)

**3-БАП. ХОЖАЛЫҚ ИСКЕРЛИГИНДЕ САЛЫҚЛАР АРҚАЛЫ
ТӘСИР ЕТИҰДИҢ ХУҚЫҚЫЙ ТИЙКАРЛАРЫ .....(33-58)**

3.1. Хожалық искерлигине салықлар арқалы тәсир етиў мақсети, түсиниги хәм кураллары.....(33-43)

3.2. Хожалық искерлигин салықлар арқалы тәртипке салыўындағы хуқықый қатнасықлар.....(43-48)

3.3. Салыққа тийсли хуқықбузарлық ушын жуўапкершилик.....(48-58)

Жуўмақлаў.....(59-61)

Пайдаланылған әдебиятлар дизими.....(62-71)

КИРИСИЎ

Ҳазирги ўақытта Ўзбекистанда мамлекетти дунья жузилик раўажланыў процессиниң улыўма барысына қайтарыў бағдарында терең түрде экономикалық өзгерислер әмелге асырылмақта. Экономиканы – сиясаттың қурбанына айланыўына, идеологиялық догмалардың хәрекетлерге басшылық етиўине тыйым салыныўы ушын избе-излик пенен ҳақыйқый шәраятлар жаратылмақта. Базар экономикасы өзиниң турли көриниске ийе болған моделлери менен бирге мамлекет тәрепинен қадағалаў амелге асырылып барыўшы социал бағдарланған хожалық болып табылады.

Жана социал-экономикалық мүнәсибетлердиң тиклениўиниң тарийхый қурамалы дәўирин басынан кеширйў даўамында бизиң мамлекетимиз ең дәслеп, заманагөй басқышта басланған реформаларды басқышпа – басқыш турмысқа енгизиўге исенимди тәмийинлеўши турақлылыққа итиаж сезбекте. Бул жағдай, улыўма алғанда, путкил хожалық инфраструктурасын раўажланыўының турақлылығын тәмийинлеў искерлиги мәселеси менен бир қатарда, оның элементи болып есапланған бухгалтерлик есабы системасында яғный финанслық мағлыўматлардың ең, әхмийетли дерегин, сондай ақ, хожалық субъектлерин кредитлестириў хәмде оны салыққа тартыў мәслесинде ең әхмийетли ўазыйпалар қатарына қосып қойды.

Президентимиз И.А.Каримов өз сөзинде атап өтти: «киши бизнес хәм жеке исбилерменлик субъектлерин шөлкемлестириў жолларын әпиўайыластырыў, олардың жумысы ушын көбирек еркинликлер бериўди нәзерде тутыў керек. Бул секторды кредитлеў, ресурслардан пайдаланыў, мамлекет буйыртпаларын алыў, исбилерменлик субъектлери ислеп шығарып атырған өнимлерди сатыў ушын жаңа жеңилликлер бериў, халықаралық әмелиятқа муўапық дәрамаатлардың жыллық декларациясы түрине басқышпа-басқыш өтиў, финанс хәм статистика есап-санақлары системасын тағы да әпиўайыластырыў, соның ишинде, бундай есап-санақларды

Ўэкилликли мэмлекетлик уйымларға электрон түрде усыныў сыяқлы механизмлер есабынан қоллап-қуўатлаў мәселелери де нызамда өз көринисин табыўы керек»¹.

Идеал жағдайда бухгалтерлық есабы системасының раўажланыўы усы система тәрәпинен мэмлекетимизде қарар тапқан конкрет экономикалық орталықта өзине тийисли болған функцияларын бир пүтин, избе-из (алдыннан болжанған), пайдалы, рационал хэм табыслы орынлаўы ушын қолайлы шараятлар жаратып бериўи тийис.

Мүлкшилиқ түрлериниң плюрализмин, шөлкемлердиң толық хожалық ғарезсизлигине, өз искерлиги нәтийжелерине ийе болыў хуқықын, сондай ақ, материаллық, мийнет хэм финанслық ресурсларын қәлиплестириў, пайданы бөлистириў, сыртқы экономикалық базарға шығыўды нәзерде тутыўшы базар қатнасықлары әмелдеги режелестирилген экономика шараятларында хэмде экономиканың мэмлекет тәрәпинен басқарылыўында объектив экономикалық шараятлар жаратып берди, мүлкшилиқтиң жәмаатлық характери хэм итияж (талап)ларынан келип шығып, бухгалтерлик системасын пүткиллей реформаластырыў зәруриятын келтирип шығарды.

Бизиң мэмлекетимиз көпшилиқ адамлар ушын хақыйқый экономикалық еркинлик жаратылыўын тәмийинлеўши базар қурыў жолынан бармақта.

Бундай үлкен, жуўапкершиликли ўазыйпаны орынлаў ушын усындай базарға адекват түрдеги бухгалтериялық есап хэм есабаты системасына, яғный, барлық қызығыўшы пайдаланыўшыларды хожалық субъектлериниң экономикалық унамлылығы хаққындағы финанслық мағлыўматлар менен тәмийинлей алатуғын, усының менен бирге, жәмийетте ислеп шығарыў

---

¹ Мэмлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестириў хэм пухаралық жәмийетти раўажландырыў концепциясы. – Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Кәримовтың Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Нызамшылық палатасы хэм Сенатының қоспа мәжилисиндеги баянаты. // «Халқ сүзи», 2010 ж., 13 ноябрь.

күшлерин қайта бөлистиріудің информациялық тийкарын жаратыу имканиятын беріуши системаға ийе болыу тийис.

Кредит қатнасықлары хэм көп тармақлы социаллық элемент екенлиги, мәселен лизинг, факторинг сыяқлы тараулардағы қатнасықлар хэм негизинде кредит қатнасықлары болғаны қалда көп өзине тән тәреплерине ийе. Буннан тысқары экономист хэм юрист алымлар тәрепинен кредитке тийсли қатнасықлар өзине тән тәрзде талқыланыуы хэм итибарға алыныуы лазым.

Салық мүнәсибетлерин жетилистиріу хукимет органлары искерлигиниң ең машаққатлы тарауларынан бири болып табылады.

Салықлар – бул мулкшилик мүнәсибетлери, сонлықтанда, хәзирги уақытта мулкшилик мүнәсибетлери нызам қабыл етиуши хэм орынлаушы органлары тараулары арасында қарама-қарсылықты келтирип шығармақта, буннанда бетер, хукимет хэм парламент курамының өзинде бул мәселе бойынша пикирлер бирдей емеслиги себепли, айрым жағдайларда экономикалық машқалаларды шешиуге сиясий мәплердиң араласып кетиуи көзге тасланбақта. Сиясий қарама-қарсылықлардың экономикалық тәрептен шешилиуи барлық қызықтырыушы шахслар, яғный хәкимияттың жоқары эшелонынан баслап, хәр бир конкрет адамға шекем көп куш жумсау хэм узақ уақыт талап етиледі. Булардың барлығы хәзирги уақытта дунья стандартларына жууап бере алатуғын салық мүнәсибетлерин жаратыу илажы жоқ екенлигинен гууалық береді. Буннанда басқа, олар бундай стандартларға уқсаста емес, себеби, хәр бир мәмлекет өзине тән болған сиясий хэм экономикалық рауажланыу өзгешеликлерине ийе.

Жоқарыда атап көрсетилгенлердиң барлығы салыққа тартыу мәселесине айрықша әхмийет ажыратылыуын талап етеді. Салық системасын оптимал дәрежеге шығарыу (көтериу) мақсетинде салыққа тартыу тийкарларын хэм методологик, хэм методикалық тәрептен қайта көрип шығыу тийис, Салықлар тек ғана бюджет балансын тәмийинлеуши курал болып ғана қалмастан, ол мәмлекетлик халық хожалығын

раўажландырыўдың күшли стимулы болып хызмет етиўи керек. Олар ислеп шығарыўды структуралы – технологиялық жетилистириўге, экономикалық мәплердин балансын сақлаўға хәмде мүлкшиликтиң барлық түрлерин беккемлеўге жәрдем етиўи тийис.

Бирақ, хожалық-хуқықый искерлигиниң бухгалтериялық есабат системасын, салыққа тартыў хәм кредитлестириў тараўларын әмелдеги халықаралық әмелият хәм экономикалық жаңа базар шараятларына муўапықластырыў ушын исленип атырған урынысларға қарамастан, хожалық-хуқықый искерлигиниң жергиликли бухгалтерия есабаты, салыққа тартыў хәм кредитлестириў системасын реформалаў процесси мәмлекетте әмелге асырылып атырған реформалардың улыўма процессинен артта қалмақта. Сонлықтанда, биз бундай жағдайды өзгертиў мақсетинде усы тараў хәм оның менен туўрыдан-туўры байланыслы болған машқалалар бойынша излениў жумысларын алып барыўға хәрекет еттик.

Усылардың хәммеси изертлеў темамыз сыпатында жоқарыда көрсетилген мәселелерди үйрениўди белгилеп берди.

Улыўма алғанда қәнийгелик жумысы кирисиў, тийкарғы бөлим (9 параграфтан ибарат болған 3 бап), жуўмақлаў хәм пайдаланылған әдебиятлар дизиминен ибарат.

I-БАП. ХОЖАЛЫҚ ИСКЕРЛИГИНДЕ БУХГАТЕРЛЫҚ ЕСАПТЫ, ЕСАБАТЛАРДЫ, СТАТИСТИКАЛЫҚ ХӘМ АУДИТОРЛЫҚ ХЫЗМЕТЛЕРДИ ХУҚЫҚЫЙ ТӘРТИПКЕ САЛЫҰ

1.1. Бухгалтерлық есапты жүргизиў хәм оны хуқықыт тәртипке салыў

Кәрханалар хожалық искерлигин есапқа алыў хәм баҳалаўдың бирден-бир рәсмий усылы болып хәзирги пайтта бухгалтерия есабы саналады. Базар шәраятында бухгалтерия есабының хуқықыт әхмийети, оның тийкарғы түсиниклери, куралларына жантасыў басқаша өзгешелик туўдырып бармақта. Хуқыктаныў илиминде бухгалтерия есабының барлық тийкарғы түсиниклери, есап-китап алып барыў принциплерине нисбатан хуқықыт жантасыўди анықлап алыў талабы жүзеге келди. Себеби хәкимшилик буйрукбазлық хәм директив режелестириўине тийкарланған бурынғы СССР заманында бухгалтерия есабы тек ғана режелердиң орынланыўын бақлап барыў, нызамларға бойсыныўын бақлаў куралы болып хызмет қылып келген. Сол себепли юридикалық тараўда оның тек ғана усы тәрәплери хәм көбинше жынаятларды тергеўи менен байланыслы нәзерденгана үйренилген. Узак пайтғаша юридикалық укыў юртларында «Суд бухгалтериясы»дан басқа бухгалтерияға тийсли окыў курсы болмаганлығы усы жағдай менен белгилениўи мүмкин². Бүгинги юрист-қәнийге бухгалтерия есабы мазмунын, ол пайдаланатуғын түсиниклер, кураллар, усыллардың хуқықыт әхмийетин терең аңлап, есап-китап дизимлер есаптан шығарылыў, жүклеў (инвентаризация)лар өткизилиў хәм басқа көплеп соған тийсли мәселелерден хабардар болыўы лазым.

Кәрхана тәрәпинен турли есабатлар келтирилиўи, салық органлары хәм басқа бюджеттен тысқары жамғармалар талапларын орынланыўы бухгалтерия есабына тийкарланған ҳалда алып барылады. Белгили хожалық

---

² Хўжалик (тадбиркорлик) хукуқи. Муаллифлар жамоаси. Ф.Х. Отахоновнинг умумий тахрири остида –Тошкент: ТДЮИ, 2003. – 11 б.

субъектлери тәрепинен (мәселен, акционерлик жәмийетлери, камсызландырыў компаниялары хәм басқалар) бухгалтерия нәтийжелерин жәриялық тәрзде ошкор етип турылыўы миннетлемеси белгилеп қойылған.

Бухгалтерия есабы хәм есабатлары ширкат ағзалары, кәрханалардың хызметкерлери, акцияли жәмийетлердиң акционерлери хәмде кәрхана хожалық хәрекетин нәтийжелеринен мәпдар болған басқа шахслар жеке мәплерин қорғалыныўына жәрдем береди, кәрхананың ишки хожалық байланыслары жолға қойылыўына көмеклеседи.

Меншиклестирилип атырған яки мәмлекет қарамағынан шығарылып атырған кәрханалар хәм бухгалтерия есабы хәм есабатлары тийкарында баҳаланады.

Хожалық хәрекетине бухгалтерия есап-китаплары жолы менен баҳа бериўдиң әхмийети Өзбекстан Республикасының 1996 жыл 30 августда қабыл етилген «Бухгалтерлық есап ҳаққында»ғы Нызамында³ белгилеп қойылған. Хәрекеттеги нызамдың 2-статьясына муўапық: «Бухгалтерия есабының мақсети пайдаланыўшыларды өз ўақтында, толық хәмде анық финанслық хәм басқа бухгалтерия мағлыўматлары менен тәмийинлеў».

Бухгалтерия есабының ўазыйпалары:

бухгалтерия есабы есап бетларында активлардың жағдайи хәм хәрекетин, мулкий ҳуқықлар хәм миннетлемелердиң жағдайи ҳаққындағы толық хәмде анық мағлыўматларды шакллантыриш;

нәтийжели басқарыў мақсетинде бухгалтерия есабы мағлыўматларын улыўмаластырыў;

финанслық, салыққа тийисли хәм басқа есабатларды дүзиўден ибарат.

Булардан тысқары бухгалтерия есабы қуралыда материяллық, мийнет, финанслық хәм басқа ресурслардан пайдаланылиў аўқалы устинен бақлаў алып барыў, салбий ходисаларды өз ўақтында анықлаў хәм өзлестириў, хожалық субъектине өз хәрекетин бийқурал бақлаў қылып барыў тәмийинленеди.

---

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 142-модда.

Барлық мүлкшилик формасыдағы кәрханалар тәрәпинен белгиленген тәртип хәм формаларда бухгалтерия есап-китабы алып барылыўы, тийисли есабатлар келтирилиўи миннетлемеси жоқарыда еслатилген «Бухгалтерлық есап ҳаққында»ғы Нызамдан тысқары Өзбекстан Республикасының 2000 жыл 25 майдағы «Исбилерменлик хәрекетин еркинлигиниң кепилликлери ҳаққында»ғы Нызамында⁴ (9, 17, 45-статьялар); Өзбекстан Республикасының 1998 жыл 24 декабрьде қабыл етилген «Хожалық жүритиўши субъектлер хәрекетин мәмлекет тәрәпинен бақлаў ҳаққында»ғы Нызамда⁵ (4, 5, 9 хәм басқа статьялар) хәм басқа норматив ҳуқықый ҳүжетлерде белгилеп қойылған.

Булардан тысқары, «Бухгалтерлық есап ҳаққында»ғы нызамдың 5-статья 1-бөлиминде «Бухгалтерия есабы хәм есабатын тәртипке салыў, бухгалтерия есабы стандартларын ислеп шығыў хәм тастыйқлаў Өзбекстан Республикасы Финанс министрлиги ўәкилликине жүкленеди» деб көрсетилген. Соған муўапық рәўиште бүгинги күнде мәмлекетимизде бир неше онлап бухгалтерия есабы хәм есабатларының миллий стандартлары ислеп шығылған, қабыл етилген хәмде әмел қылып турыпты.

Хожалық субъектлери белгиленген тәртип, форма хәм мүддетлерде ўәкилликли мәмлекет органларына статистикалық есабатты келтириўлери лазым болады. Бухгалтерия хәм статистикалық есабатларды келтирмеслик, кешиктирип келтириў яки натуўры келтиргенлик ушын кәрхана рахбари хәм басқа лаўазымлы шахслардың жуўапкерлиги белгилеп қойылған.

Бухгалтерия есап-китапларын шөлкемлестирилиўинде «Исбилерменлик хәрекетин еркинлигиниң кепилликлери ҳаққында»ғы нызамдың 9-статьясында белгилеп қойылған хәм исбилерменлик субъектлериниң тийкарғы миннетлемелеринен болып есапланыўшы “Бухгалтерия, тезлик хәм

---

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон, 140-модда; 2001 й., 5-сон, 89-модда; 2003 й., 5-сон, 67-модда; 2004 й., 1-2-сон, 18-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 1-сон, 8-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда; 2001 й., 1-2-сон, 23-модда

статистика есабын нызам хўжетлери талапларына муўапық жүргизиўлери лазымлығы ҳаққындағы” қағыйда ҳуқықый тийкар болып хызмет қылады.

Кәрханада бухгалтерия есабы улыўма методологиялық қағыйдалар шегарасынан шыкпаган ҳалда ғәрезсиз тәрзде шөлкемлестирилиўи мүмкин. Бухгалтерия есап-китапларын жүргизиўдиң жалғыз методологиялық тийкарлары «Бухгалтерия есабы ҳаққында»ғы Нызамда, оның тийкарында ислеп шығылған бухгалтерия есабының Миллий стандартларында хәм басқа норматив хўжетлерде белгилеп қойылған.

Миллий бухгалтерия есабаты системасын халықаралық стандартлар дәрежесине келтириў машқаласы – бул дунья жәмаатшылығы бойынша бухгалтерия есабатының гармониясын тәмийинлеў хәм стандартластырыўдың пүткил дунья жүзилик машқаласы қурамының бир бөлеги болып табылады. Европа хәм дунья жүзилик көлемде бухгалтерия есабатын гармонияластырыў жумыслары 70-жыллар басларында бул процесслерге трансмиллий корпорациялардың тәсирин үйрениўден басланған. Гармонияластырыў процесси еле жуўмақланбады, керисинше, әмелдеги экономикалық қарама-қарсылықлар хәм объектив турдеги миллий парықлар бухгалтерия есабатын талап етилген дәрежеде гармонизациялаўға тосқынлық жасайды хәмде бул бухгалтерия есабатының миллий системасын қәлиплестириўде халықаралық стандартлардың усыныўшы характерге ийе екенлиги менен белгиленеди⁶.

Мәселен, «Бухгалтерлық есап ҳаққында»ғы нызамның 6-статьясында көрсетилиўинше: бухгалтерия есабының тийкарғы қағыйдалары төмендегилер:

бухгалтерия есабын яки реклама жазыў усылыда жүргизиў;

үзликсизлик;

хожалық операциялары, активлер хәм пассивлердың пулда баҳаланыўы;

анықлық;

---

⁶ Мякоткина Л. Н. Проблемы правового регулирования бухгалтерского учета в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Л. Н. Мякоткина. – М.: МГЮА, 2000. – 15 -16 бб.

есаплаў;
алдынан көре билиў (эхтиёткорлик);
мазмунның формадан устунлиги;
көрсеткишлердиң киёсланыўчанлиги;
финанслық есабатлардың бийтәреплиги;
есабат дәўири дәрәматлары хәм хәрежетлериниң муўапықлиги;
активлер хәм миннетлемелердиң ҳақықый баҳаланыўы.

Үзликсиз бухгалтерия есабы барлық операцияларды кетпе-кет, танлаб алмастан есапқа алып барылыўыдан ибарат. Ортада узилиўлерге жол қойылған бухгалтерия есабы тексерилеши органлар тәрепинен исенимли мағлыўмат сыпатында қабыл етилмейди. Жалпысига есапқа алыў хәм үзликсиз есапқа алыўга уқсас болып, бунда барлық финанслық-хожалық операциялары түсирип калдырилмастан есапқа алып барылады.

Есап-китапты хўжетлестириў тийкарында әмелге асырылыўы дегенде, хәр бир финанслық-хожалық операциялары тийисли тезлик хәм аналитик хўжетлер» менен тәмийинленгенлиги түсиниледи. Есап-китаплардың өз-ара байланыслылиги дегенде хәр бир хўжетти өзинен алдынги хәм өзинен кейин келатуғын басқа хўжет менен байланыслылығы нәзерде тутылады. Шахсан бухгалтерия проводкалары еки тәреплеме жазыў арқалы әмелге асырылады хәм усы жол менен оларды турлича талкин етилиўи истисно етиледи.

Бухгалтерия есабының миллий стандартларында хожалық операцияларын хўжетлестириўге нисбатан қойылатуғын талаптар нәзерде тутылған⁷. Бул талаптардың бузылыўы хўжетти нуксанлы деб табылыўына хәм итибарға алынмаслигына себеп болыўы мүмкин. Бухгалтерия есаплары хәм есабатларына тийисли хўжетлерге нисбатан төмендеги талаптар қойылыўы нәзерде тутылыўы лазым. Дәслепки есап-китап хўжетлеринде оның аты, коды, дүзилген ўақты, акс эттирилген хожалық операциясының

---

⁷ Қарақ: Қзбекистон Республикаси бухгалтерия хисоби миллий стандарти. №3- сон. (Молиявий натижалар хақида хисобот). Қзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1998 йил 27 августда №484- сон билан руйхатта олинган.

мазмуны, оның өлшеуі бирлиги, хужжетти тузген хэм оның туурылиги ушын жууапкер шахс, шахсий имзо хэм оның шешими, басқа реквизитлер. Дәслепки хужжетлер оларды топлау хэм дизимлестириулик ушын тийкар болады.

Хужжетлерде еслетпе берилмеген өзгертириулер хэм түсинбеушиликлер болмаслыгы керек хэм тузатиулер оны имзоланған шахс тәрепинен тастыйқланыуы лазым. Касса хэм банк хужжетлерине тузатиу киритиуликке жол қойылмайди. Дәслепки хужжетлер, регистрлер, бухгалтерия есабатлары архивка тапсырилгунига кадар белгиленген тәртипте кәрханада сакланыуы лазым.

Бухгалтерия есабы хаққындағы нызамшылык хужжетлеринде хәр кандай мол-мулк яки хожалық операциясин пул көрсеткишлеринде бахалау лазымлыгы нәзерде тутылған. Хәр бир зат (ашё) әмелдеги бахаларда бахаланыуы хэм ол өзгермеслиги лазым. Бухгалтерия есабы мағлыуатлары исенимлилигин тәмийинлеу мақсетинде кәрхана мол-мулкери хэм финансылық миннетлемелери жүклеме (инвентаризация) қылып турылады⁸. Жүклеме дауамында бухгалтерия есабатындағы мал-мулклердиң бар екенлиги әмелдеги мол-мулклер менен салыстырып шығылады.

Бухгалтерия есабы Миллий стандартларында жүклеме (инвентаризация) өткизилиу мәжбүрий саналыушы жағдайлар көзде тутылған, олар қатарына: а) кәрхана мулки сатылып атырған, сатып алынып атырған мүлкшилик формасы өзгертирилип атырған, ижарага берилип атырғанында; б) жыллық бухгалтерия балансы дүзилип атырғанында; в) суиистеъмол, урлықлар, нобудгарчиликлар анықланғанында; г) ёнгин яки табийғый (стихиялы) офат жүз бергенинде; д) кәрхана бийкарланып атырғанында.

Бунда анықланған артықша мулклер кәрханага кирим қылынады, камомадлар табийғый кемейиу нормасы доирасында есаптан шығарылады,

---

⁸ Қарақ: Қзбекистон Республикаси Аддия вазирлигида 1999 йил 2 ноябрда №833- сон билан руйхатта олинған №19- сон Бухгалтерия хисоби миллий стандарти (Инвентаризацияни ташкил килиш ва утказиш).

нормадан артықшаси болса айбдор шахс ўэкиллигине жүклетиледи. Бухгалтерия есабы дизиминде есап рентаси үлкен орын тутады. Бир счёт дебетинен басқа счёт кредитике яки аксинча есапланады.

1.2. Хожалық жүритиўши субъектлер тәрeпинен бухгалтерлык есабатларды келтирилиўин хэм олардың мал-мулк фондларын бухгалтерлык есап кураллары менен хуқықыт тәртипке салыў

Хожалық жүритиўши субъектлер (кэрханалар) мал-мүлкиниң хуқықыт режими Өзбекстан Республикасының Пуқаралык кодексинде, «Мүлкшилик хақында»ғы, «Исбилерменлик хэрекети еркинлигиниң кепилликлери хақында»ғы, хожалық хэрекетиниң айырым формаларына тийсли нызамларда (мәселен, «Акционерлик жәмийетлери хэм акционерлер хуқықларын корғаў хақында»ғы, «Фермер хожалықлары хақында»ғы хэм басқа нызамлар), усы нызамлар тийкарында ислеп шығылған басқа нызам хўжетлеринде белгиленген.

Тийкары кураллар, материаллык емес активлар хэм оборот маблағлары хуқықыт режимин анықлаў шағында олардың паркланыўы, баҳаланыўы хэм өз кийматын ислеп шығарылып атырған товар кийматына өткизиў тартиби итибарға алыныўы лазым. Тийкары кураллар хэм оборот маблағларды бир биринен фарклаў имканын бериўши мийзан болып олардың канча мүддетте өз кийматларын товар (ис, хызмет) баҳасына толық өткизиўи есапланады.

Тийкары кураллар дегенде өз кийматын бир жылдан көп ўақыт даўамында ислеп шығарылып атырған товар (ис хызмет)лар баҳасына өткизеди. Тийкары кураллар белгилеп қойылған жалғыз амортизация нормаларына муўапық өз кийматын тайёр өним (ис хызмет) баҳасына бақлаўы. Амортизацияның улыўма нормалары ишинде тийкары кураллардың белгили группаларына (машина хэм үскенелер, транспорт кураллары) нисбатан тезлестирилген амортизация нормалары қолланылады.

Киши ҳам жеке исбилерменлик субъектлари тарапинен тезлестирилген амортизацияны айырықша тартипте тутылган. Шахсан, «Исбилерменлик харакети еркинлигининг кепилликлери хаққинда»ғы нызамдын 45-статьясында көрсетилиўинше: «Киши ҳам жеке исбилерменлик субъектлари ислеп шығарыў шыкимларына мөлжелленген харажетлерди киритип, тийкарғы процентлардын тезлестирилген амортизациясын тийисли тийкарғы фондлар ушын белгиленген нормадан еки мәртеден көбирек асып кетпейтуғын муғдарда қоллаўга хаклы». Кем кийматли зат(ашё)лар амбардан пайдаланыў ушын берилген пайтынан баслаб харажетлер есабына шығарыб тасланыўы мүмкин.

Номатериаллык активлер муомаласи ҳам олардын ислеп шығарыў процессиндеги амортизацияси менен байланыслы болған қағыйдалар Өзбекстан Республикасы Әдиллик министрлиги тарапинен 2005 жыл 27 июньда №1485-санлы менен дизимге алынған №7-санлы бухгалтерия есабы Миллий стандартында белгилеп қойылған⁹. Оған муўапық номатериаллык активлер даврий рәўиште, пайдаланылыў мүддети даўамында өз кийматын таяр өним бахасына өткизе барады.

Кәрханалардын пул ҳам мулкий фондларының хуқықый режими айырықша бухгалтерия есабы қағыйдаларына муўапық әмелге асырылады. Кәрханаларда турли мақсетлерге мулжалланген захира фондлары шөлкестирилиўи мүмкин. Олардан пайдаланыўдын айырықша тартиплери тийисли локал норматив-хуқықый хуҷжетлери менен белгиленеди. Хожалық жүритиўши субъектлердин нак пул муомаласи, оларды саклаў, бериў, қабыл етилиў, банкка тапсыриў ҳам басқалар менен байланыслы операцияларды әмелге асырыў тартиплери “Юридикалык шахслар тарапинен касса операцияларын жүритиў қағыйдалары”¹⁰ менен белгиленген.

---

⁹ Ўзбекистон Республикаси Қонун хуҷжатлари тўплами, 2005 й., 25-26-сон, 188-модда; 2009 й., 8-сон, 79-модда.

¹⁰ Өзбекстан Республикасы Әдиллик Министрлиги тарапинен 1998 жыл 17 декабрь №565-саны менен мәмлекетлик дизимге алынған.

Әмелдеги нызам хўжетлерине муўапық, («Исбилерменлик хәрекетиниң еркинликлери хәққинда»ғы нызамдың 9-статьясы) барлық хожалық субъектлери өз хәрекетлери хакында есабатларды тийисли органларга келтириўлери лазым. Бухгалтерия есабатлары есап-китап ислериниң яқунловшы басқышы болып, кәрханага есабат дәўиридеги өз хәрекетин ашқара қылыўшы, өз хожалық-финанслық хәрекетин анализ қылыў тийкарында оған өзи тәрәпинен баха берилиўиге имкон береди.

Бухгалтерия есабати пайтында хожалық хәрекетине тийисли болған хўжетлер тийисли мәмлекет органларына келтириледи хәм олар исенимли деб қабыл етилынса хәмде әйтироф этилса, ол халда кәрхананың мәмлекет жергиликли хокимият органлары хәм төлеўлер талап қылыўга хакли болған басқа органлар менен (бюджеттен тысқары фондлар) финанслық хәмде финанслық болмаган қатнасықларды әмелге асырылыўы ушын хуқықый тийкар болып хызмет қылады.

Бухгалтерия есабатларын келтириўдиң тәртиплери, мүддетлери хәм оның үлгили формалери Өзбекстан Республикасы Финанс министрлиги тәрәпинен тастыйқланады. Өзбекстан Республикасының «Бухгалтерлық есап хәққинда»ғы нызамдың 5-статьясы, 1-бөлимине муўапық: «Бухгалтерия есабы хәм есабатын тәртипке салыў, бухгалтерия есабы стандартларын ислеп шығыў хәм тастыйқлаў Өзбекстан Республикасы Финанс министрлиги ўәкиллигине жүкленеди». Кәрхананың бухгалтерия есабы курамында кәрхананың барлық мулклери, олардың дерегин (филиаллар хәм басқа ғәрезсиз балансқа ийе болған кураммалы бөлимлар мулки хәм) акс әттириши лазым. Кәрхана балансы - бул юридикалық шахс мал-мулклери курамы, ислеп шығарыў хўжетлери акс әттирилатуғын хўжетлерден ибарат.

Бухгалтерия есабатларын келтириў тартиби хәм мүддетлери тийисли нызам хўжетлери менен, кәрхана кураммалы бөлимлари тәрәпинен, кәрханага бухгалтерия есабатлары келтириў тартиби хәм мүддетлери болса олар тәрәпинен ғәрезсиз тәрзде белгиленеди.

Усы ыызамшылыкка муўапык жыллык бухгалтерия есабатларын:

- а) мулкдарға (қатнасыўшылары, хызметкерлерине);
- б) мэмлекет салык инспекциясына;
- в) басқа тексерийўши органларға келтирилиўи кезде тутылады.

«Мэмлекет бюджетинен тэмийинат алыўшы шөлкемлер тэрэпинен бухгалтерия есабатлары хэм баланслары келтирилиўи тэртиби» Өзбекстан Республикасы Финанс министрлиги тэрэпинен 2001 жыл 22 январда 13-санлы буйрук менен тастыйқланган хэм Өзбекстан Республикасы Әдиллик министрлигинде 2001 жыл 13 февралда 1005-санлы менен дизимге алынган усы хаккындағы Реже менен белгилеп қойылган.

Бухгалтерия есабатлары хэм балансларын келтирийў мүддетлери турли мэмлекет органлары ушын турлича белгиленген. Мәселен, Мэмлекет Салык инспекциясына бундай есабатлар салықлардың турине муўапык турлише: хэр ойда, жыл шерегинде, жыллык қылып тапсырилыўи кезде тутылған. Мәселен, Салык кодексиниң 41-статьясына муўапык, юридикалык шахс саналыўшы исбилерменлер ортып барыўшы якун менен шығарылган дәрәмат (пайда) салыги бойынша есап-китапларын, егер ыызам хўжетлеринде басқа тэртип белгиленмаген болса, салык дизиминен өткен жердағы салык органына жыл шереклерине тийсли хэм жыллык финанслык есабатты келтирийў мүддетлеринде тапсырадылар.

Киши хэм жеке исбилерменлер, микрофирмалар, дехкон-фермер хожалықлары ушын бухгалтерия есабатларын келтирийўдиң соддалаштирилган тартиби хэм мүддетлери белгилеп қойылган.

ыызам хўжетлеринде айырықша көрсетип қойылган холларда жыллык бухгалтерия есабатларын баспада жәрияланыў мәжбүрий есабланады.

Шахсан, «Бухгалтерлык есап хаккында»ғы ыызамның 20-статьясындайтилиўынша: «Хожалык жүритийўши субъектлердиң жыллык финанслык есабатлары мөпдор банклар, биржалар, инвесторлар, кредиторлар хэм басқалар ушын (танысыўи ушын) ашық есапланады.

Ашық турдеги акционерлик жәмийетлери, қамсызландырыў компаниялары, банклар, фонд биржалары, товар биржалары, инвестиция фондлары хәм басқа финанс мекемелери хәр жылги финанслық есабатты оларда көрсетилген мағлыўматларды туўрылыгын аудиторлар тастыйқлагач есабат жылы тугағаннан соң 1 майғаша жәриялаўы шәрт».

Бухгалтерия есабатларын келтирилиўинен көзланген тийкарғы мақсетлерден бири - салықлар хәм салықтан тысқары төлеўлер муғдарын белгилеў, оларды өз ўақтында хәмде толық муғдарда бюджетке келип түсийди тәмийинлеўден ибарат. Сол себепли бухгалтерия есап-китаплары хәм есабатларына тийсли талапларды орынламағанлығы, дәрәматларын жасырилыўына, салықларды натуўры есапланыўына себеп болады. Сол сабали әмелдеги нызам хўжетлеринде бухгалтерия есабы хәм есабатлары қағыйдаларын бузғанлык ушын тийисли жуўапкершилиқ шаралары белгиленген. Бул жуўапкершилиқ шаралары ең дәслеп Салық кодекси хәм басқа салыққа тийсли нызам хўжетлеринде нәзерде тутылған.

Мәселен Өзбекстан Республикасы Салық кодексиниң 135-статьясы, 1-бөлими 3,4,5,7,9-бандларинде дәрәмат (пайда)ти жасырганлик, есабатларды келтирмегенлик, бухгалтерия есабының жоклығы хәм басқа айбли хаттихәрекетлари ушын юридикалық шахсларга, сондай-ақ, юридикалық шахс шөлкемлестирмастен исбилерменлик менен шугулланып атырған физикалық шахсларга қолланылатуғын экономикалық (финанслық) жаза шаралары көзде тутылған.

Басқа бюджеттен тысқары фондлар хәм есабат қабыл етилиў ўәкиллигине ийе болған мәмлекет органларына бухгалтерия есабатларын келтириў тартиби хәм мүддетларин бузғанлык ушын хәм тийисли финанслық жаза шаралары нәзерде тутылған. Булардан тысқары, кәрхана рахбари хәм басқа лаўазымлы шахслар бухгалтерия есап-китабы, есабатларын дүзиў хәм келтириў қағыйдаларын бузғанлыклары ушын хуқықый жуўапкершиликке, хәттеки жынаий жуўапкершиликке тартылыўлары мүмкин. Исбилерменлик субъектлери хәм басқа юридикалық

шахслар тәрепинен статистика есабатлары келтирилиўи لازымлығы ыызам хўжетлеринде нәзерде тутылған.

Өзбекстан Республикасының 2002 жыл декабрдеги «Мәмлекет статистикасы ҳаққында»ғы ыызамының¹¹ 11-статьясына муўапық барлық юридикалық шахслар хәм юридикалық шахс шөлкемлестирмей исбилерменлик қылып атырған физикалық шахслар мәмлекет статистикалық мағлыўматлары ушын зәрүр болған исенимли хәм толық мағлыўматларды белгиленген мүддет хәмде тәртипте келтириўлери шәрт. Усы ыызамдың 16-статьясында статистикалық мағлыўматлар келтириў тәртип хәмде мүддетлерин бузған лаўазымлы шахслар, сондай-ақ юридикалық шахслар белгиленген жуўапкершиликке тартылыўлары белгилеп қойылған.

1.3. Аудиторлық хызметтиң хуқықый тийкарлары

Базар экономикалық қатнасықларына өтилиўи менен хожалық хәрекетине баха бериўдиң жаңа қуралларынан кенгрек пайдаланыў зәрүрати жүзеге келди. Ана усындай жаңа қурал сыпатында аудиторлық тексериўлери кең қолланыла баслады. Аудиторлық хызмети (латынша «audit» - еситиў, тыңлаў) кәрхана бухгалтерия (финанс) есабатларын тексериў, төлеўлер аўқалыны белгилеў, кәрхананың улыўма финанслық-хожалық искерлигине баха бериўге каратилған.

Аудиторлық хәрекет дегенде шөлкемлериниң аудиторлық тексериўлерин өткизиў хәм басқа усы менен байланыслы профессионал хызметлер көрсетиў борасындағы исбилерменлик хәрекетини түсиниледи.

Аудит хәм аудиторлық хызметлери экономикалық турмысымызга ғәрезсизликти қолга киритилиўи, базар қатнасықларын қарар таўып барыўи менен байланыслы рәўиште кирип келген социаллық ходиса болып, хожалық жүритиўши субъектлерге финанслық бақлаыў хәмде анализ

---

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами, 2005 й., 51-сон, 376-модда; 2010 й., 35-36-сон, 299-модда.

қылыўға тийсли ғәрезсиз хызметлерди көрсетиўге каратилган хәрекетти алып борады.

Өзбекстан Республикасының 1993 жыл 9 декабрьдағы «Аудиторлық хызмети ҳаққында»ғы Нызамы Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси тәрәпинен 2000 жыл 26 май куни усы нызамга өзгертириўлер хәм қосымшалар киритилгени ҳалда жаңа редакцияда¹² қабыл етилиниўи менен аудиторлық хызметиниң ҳуқықый тийкарлары жәнәде кенгейтирилди хәм беккемлениди. Усы нызамдың 9-статьясына муўапық, аудиторлық тексерийи мәжбүрий хәм ықтиярлы тарзындағы формаларда өткизиледи. Нызамның 10-статьясында хәр жылы мәжбүрий аудиторлық тексерийиден өткизилиў лазым болған хожалық субъектлери, тексерийи объектлери дизими көрсетилген, яғный хожалық субъектиниң өз ықтиярынаине муўапық, аудиторлық тексерийи тийкарлары белгиленген. Нызамның 15-статьясына муўапық болса, бақлаў қылыўшы органлар яки хуқықты мухофаза қылыўшы органларының инициативаси менен тексерийи өткизилиў ҳақында көрсетип қойылған.

Аудиторлық хызметиниң ҳуқықый тийкарлары болып Өзбекстан Республикасының «Бухгалтерия есабы ҳаққында»ғы, «Исбилерменлик хәрекетти еркинлигиниң кепилликлери ҳаққында»ғы, хәм басқа нызамлар да саналады. Аудиторлық хызмети пуллық хызметлердиң бир тури болғанлығы себепли, бул хәрекетти ҳуқықый тәртипке салыныўыда Өзбекстан Республикасының Пуқаралық кодекси хәм әҳмийетли роль ойнайди (кодексниң 703-708-статьялары).

Аудиторлық хызметиниң айырым тәрәплерын тәртипке салыў мақсетинде Өзбекстан Республикасы аудит Миллий стандартлары ислеп шығылған. Бүгинги күнде 50 ден артық ана усындай Миллий стандартлар Өзбекстан Республикасы Финанс министрлиги тәрәпинен тастыйқланыб, Әдиллик министрлигинде мәмлекет дизиминен өткизилген.

---

¹² Қарақ: Қзбекистоннинг янги Қонунлари, № 21. — Т.: Адолат, 2001. — 4- бет.

Аудиторлық шөлкеми аудиторлық хызметин әмелге асырыў лицензиясына ийе болған юридикалық шахс. Аудиторлық шөлкеми өз хызметин әмелге асырыўда ғәрезсиз саналады. Министрликлер, идоралар басқа мәмлекет хәм хожалық органлары тәрепинен дүзилиўи мүмкин емес. Ашық турдеги акционерлик шөлкеми формасынан басқа исталген шөлкемий-хуқықый формада (мәселен, жеке, жамоа, маъсуляти шекленген жәмийет хәм хоказо) дүзилиўи мүмкин.

Аудиторлық шөлкемине қәнийге сертификатына ийе болған физикалық шахсларга - аудиторлар штатта туриў яки пуқаралық-хуқықый шәртнама дизим тийкарында бир-леседилер. Аудитор аудиторлық тексерийин сыпатсиз өткизгенлиги, коммерциялық сирын ошкор етгенлиги хәмде басқа айбли хатти-хәрекетлери ушын нызам хүжетлеринде белгиленген тәртипте жуўапкер болады.

Аудиторлық тексерийидиң тийкаргы мақсетлери қатарына:

1. Хожалық жүритиўши субъектлер, бухгалтерия (финанс) есабатлары туўрылыгын белгилеў;
2. Хожалық жүритиўши субъект таманынан әмелге асырылған финанслық-хожалық операцияларын нызамга муўапықлигын белгилеў;
3. Хожалық жүритиўши субъект мәмлекет салық инспекциясына хәм басқа мәмлекет тексерий органларына келтирган есабатлардың туўрылығы хәм исенимлигин анықлаў сыяқлылар киреди.

«Аудиторлық хызмети ҳаққында»ғы нызамдың 9-статьясына муўапық: «Аудиторлық тексерийи финанслық есабат хәм басқа финанслық мағлыўмат туўрылығы хәм нызам хүжетлерине мослығын анықлаў мақсетинде хожалық жүритиўши субъекттиң финанслық есабатын хәмде ол менен байланыслы финанслық мағлыўматты аудиторлық шөлкемлери тәрепинен тексерий». Аудиторлық тексерийи мәжбүрий хәм ықтиярий тарздеги формаларда өткизиледи. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2000 жыл 22 сентябрдеги 365-санлы «Аудиторлық хызметин жетилистириў хәм аудиторлық тексерийлери әхмийетин асырыў ҳаққында»ғы қарары

менен аудиторлық тексеріулерин жетилистириуґе каратылган тийисли шаралар қурылды.

Хәр жылы мәжбүрий аудиторлық тексеріулеринен өткизилюй لازم болған шөлкемлер бундай тексеріулерден буйын товлаганлари тәғдирде ең кам айлық ис хакының жүз барабарыдан бес жүз барабарына дейин муғдарда жаримага тартылуыуы белгиленди («Аудиторлық хызмети хаққында»ғы нызамның 10-статьясының 3-бөлими). Бундай жаримага тартыу тийкарлары, жариманы ундирип алу тәртиплери нызам хужжетлеринде белгиленген.

Әмелдеги нызамшылыкка мууапық аудиторлық шөлкеми хәм аудитор аудиторлық хызметин әмелге асыруулық ушын лицензия, аудитор болса қәнийге сертификатын олгандагына аудиторлық тексеріулерин әмелге асыруу мүмкин болады. Аудиторлық хызмети менен шугылланыу ушын лицензия бериу Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2000 жыл 22 сентябрдеги 365-санлы қарары менен тастыйқланган «Аудиторлық шөлкемлерине аудиторлық хызмети менен шугулланыу ушын лицензия бериу тартиби хаққында»ғы Режеге мууапық әмелге асырылады.

Аудиторлық хызметин лицензиялау арқалы мәмлекет аудиторлық шөлкемлери тәрепинен нызамшылык талаплары орынланыуын бақлау қылады, қәнийгели хәм сыпатлы аудит хызмети көрсетилиуин шөлкемлестиреди. «Аудиторлық хызмети хаққында»ғы нызамдың 22, 23, 24-статьяларында нәзерде тутылған холларда аудиторлық хызмети менен шугулланыу ушын берилген лицензия тухтатып турылуыуы, әмел қылуыуы, бийкарланиуи, бийкар қылынуыуы мүмкин. Лицензияның бийкар қылынуыуы ақыбетлери нызам хужжетлеринде белгилеп қойылган.

Аудиторга қәнийге сертификатын бериу, оны тугатиу хәм бийкар қылуыу нызам хужжетлеринде нәзерде тутылған тийкарларда хәм тәртипте әмелге асырылады.

Өзбекстан Респубилкасында банк аудити айырықша тәртипте әмелге асырылады. Бул хакқында «Аудиторлық хызмети хаққында»ғы нызамдың 1-

статья 2-бөлиминде келтирилген. Соған муўапық рәўиште Өзбекстан Республикасы Орайлық банки басқарыўыдың 2000 жыл 24 июлдеги “Өзбекстан Республикасы банклериниң аудиторлық тексерийи ҳаққында»ғы Реже¹³ тастыйқланган ҳәм ол 2000 жыл 4 ноябрьде Өзбекстан Республикасы Әдиллик министрлиги тәрәпинен №982-саны менен дизимге алынган.

---

¹³ Бюллетень нормативных актов министерств, государственных комитетов и ведомств Республики Узбекистан, 2000 г., № 21.

II-БАП. ХОЖАЛЫҚ ЖҮРИТИҰШИ СУБЪЕКТЛЕРДИ КРЕДИТЛЕҰ

2.1. Хожалық жүритиұши субъектлерди кредитлестириўге тийсли хуқықый қатнасықлар түсиниги хәм олардың жүзеге келиў тийкарлары

Кредитлестириўге тийсли хуқықый қатнасықлар дегенде, хожалық субъектлерине кредитлер бериў шағында кредит мекемелери менен кредит тутыныўшылары ортасында жүзеге келетуғын хәм хуқық нормалары менен тәртипке салынатуғын социаллық қатнасықлар көзде тутылады. Бирақ, соның менен бирге кредит қатнасықлары көп тармақлы социаллық элемент екенлиги, мәселен лизинг, факторинг сыяқлы тараўлардағы қатнасықлар хәм негизинде кредит қатнасықлары болғаны ҳалда көп өзине тән тәреплерине ийе. Буннан тысқары экономист алымлар тәрепинен кредитке тийсли қатнасықлар өзине тән тәрзде талкын етилиўи хәм итибарға алыныўы лазым.

Хуқықый нәзерден кредит қатнасықлар – бул қарыз қатнасықларынан ибарат хәм сол себепли Өзбекстан Республикасы Пуқаралық кодексиниң 732-743-статьялар қарызга тийсли тәрийп хәм қағыйдалар негизинде кредит қатнасықларына хәм тийсли. Соның менен бирге ыызамшылықда кредит қатнасықларының өзине тән тәреплери итибарға алыныб, оның айырықша тәрийпы хәм берилген. Пуқаралық кодексиниң 744-статьясында кредит шәртнамасына берилген анықламаға муўапық бундай қатнасықлар кредит мекемелери менен қарыз алыўшылар ортасында келип шығады.

Кредит шөлкеми саналмайтуғын юридикалық шахсларды кредит бериўши сыпатында бундай қатнасықларда қатнасыўшыларына ыызам хұжетлеринде нәзерде тутылған холларда жол қойылыўы хәм көрсетилген. Кредитке тийсли хуқықый қатнасықлардың өзине тән өзгешеликлери сыпатында оларды кайтарылиў шәрти менен (маълум мүддетке), төлеўли тәрзде (кредит берилгенлиги ушын белгили процент хак алыныўы шәрти менен) берилиўин кайд етиў мүмкин.

Кредит қатнасықларыда қатнасыўшы субъектлерге муўапық бундай қатнасықлар төмендеги турларге болиниўи мүмкин:

- а) банк кредити;
- б) мәмлекет кредити;
- в) коммерциялық кредити;
- г) шет ел кредити;
- д) жеке шахслар кредити; (бир пуқараны басқа пуқарага қарыз бериўи;
- е) кредит аўқамлары әмелге асыратуғын кредитлер.

Булар ортасыда банк кредити жетекши орынды ийеллайди. Банклер тәрәпинен кредитлер бериўдиң хуқықый тийкарлары Өзбекстан Республикасының Пуқаралық кодексинда, Банклер хәм банк хызмети хақындағы нызамда, олар тийкарында қабыл етилген басқа норматив-хуқықый хўжетлерде белгиленген. Мәселен, Өзбекстан Республикасының «Банклер хәм банк хызмети хақында»ғы Нызамының¹⁴ 4-статьясында «Кредитлердиң кайтарылыўы, хызмети хәм мүддетлиги шәрти менен өз маблаглары хәм жалб етилген маблаглар есабынан өз номыннан кредитлер бериў» банк операцияларынан бири екенлиги кайд етилген. Мәмлекет кредити дегенде, мәмлекет тәрәпинен басқа мәмлекетке, өз шегарасында хәрекет жүритип атырған миллий яки хорижий юридикалық шахсларга, физикалық шахсларга мүддетли, хак эвазига, кайтарылиў шәрти менен қарыз берилиўи түсидыледди. Көпшилик халларда мәмлекеттиң өзи қарыз алыўшы сыпатында кредит қатнасықларыда қатнасыў, өзге мәмлекетлерден, юридикалық хәмде физикалық шахслардан маълум мүддетке кайтарылиў шәрти менен қарыз алыўы мүмкин. Салыққа тийсли қатнасықларда белгили турдеги салық төлеўшилерге салық төлеўди белгили мүддетке кешиктирип туриў шәрти менен салық кредити бериў мүмкинлиги көзде тутылыўы мүмкин.

---

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 37-38-сон, 368-модда; 41-сон, 405-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2009 й., 15-сон, 176-модда, 39-сон, 423-модда.

Бюджет камомати жүз берип туратуғын биздин кунлеримизде Орайлық банк тәрәпинен хукиметке кредит берилиў холлары тез-тез учраб турады. «Өзбекстан Республикасының Орайлық банки ҳаққында»ғы Нызамдың¹⁵ 48-статьясында Орайлық банк тәрәпинен хукиметке кредит берилиў шәртлери, формалари, тәртиплери белгилеп берилген. Шет еллик мәмлекет қарызларына тийсли кредит қатнасықларын хуқықый тәртипке салыў айырықша тәртипте әмелге асырылады¹⁶. Коммерциялық кредити хожалық субъекти тәрәпинен басқа хожалық жүритиўши субъектге берилетуғын кредиттен ибарат.

Өзбекстан Республикасының «Банклер ҳәм банк хызмети ҳаққында»ғы нызамының 5-статьясына муўапық, банк операциялари Орайлық банк тәрәпинен берилетуғын лицензия тийкарында әмелге асырылады ҳәм бул принциплерге ҳәм тааллуқли. Яғный ана усындай айырықша лицензияга ийе болмаган ҳалда бир хожалық жүритиўши субъект тәрәпинен (коммерциялық банклари ҳәм басқа кредит шөлкемлерден тысқары) процент ҳақ алыў шәрти менен басқа шахсларга пул формасыда кредит берилиўиге жол қойылмайди. Бирок, Өзбекстан Республикасы Пуқаралық кодексиниң 748-статьясына муўапық: «Орынланыўы ушын пул суммаларын яки турге тән аломатлары менен белгиленатуғын басқа зат(ашё)ларды екинши тәрәпке мулк қылып тапсыриў талап қылынатуғын шәртнамаларда, егер нызам хуҷжетлеринде басқаша белгилеп қойылган болмаса, кредит берий, усы қатардан бунақ берий, (алдынан ҳақ төлеў) товарларга, ислер яки хызметлерге ҳақ, төлеўди кешиктириў ҳәм болип-болип төлеў формасыда кредит берий (коммерциялық кредити) нәзерде тутылыўы мүмкин». Демек, хожалық субъектлери өз-ара бир-бирлерине, пул формасыда қарыз берийлери ҳәм оның эвазига процент ҳақ алыўлары мүмкин емес. Бирақ олар сатылган

---

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 52-сон, 553-модда.

¹⁶ Қараң: Ўзбекистон Республикасининг «Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 29 августдаги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 126-модда.

товар кийматын кешиктирип төлеў, алдынан бунак (аванс) бериў, өнимлер көриниўинде кредит бериўлериге жол қойылады.

Банклер ҳәм басқа кредит шөлкемлери тәрәпинен кредит берилиўинде ақыллы кредит сиясатын әмелге асырылыўы, мақсетке муўапық рәўиште кредит олувшыларды кидирып топиў, олардың алынған кредитти өз ўақтында кайтара олатуғын, ең көп муғдарда процент хак төлейтуғынлериге кредит берилиўинде жеңиллик бериўди тәмийинлеў әҳмийетли әҳмийетке ийе. Кредит, одан пайдаланыў мүддетине муўапық киска мүддетли, орта мүддетли ҳәм узок мүддетли болыўы мүмкин. Кредитлерден пайдаланыў мүддети дегенде ол берилген пайтынан баслап кайтарылыўы лазым болған ўақытғаша өтетуғын дәўир көзде тутылады. Банк мекемелери тәрәпинен берилетуғын кредиттиң узак яки киска мүддетли екенлиги тийисли нызам хўжетлеринде белгилеп қойылады. Кредитти тәмийинленгенлик дәрежесине муўапық мулкый тәмийинленген ҳәм исенимге тийкарланған (бланкали) кредитлерге бөлинеди¹⁷.

Кредит шәртнамасы бойынша тәмийинлеў куралы болып гиреў, кепиллик, кредитти кайтарылмаслығы кәўипин қамсызландырыў сыяқлылар есапланады. Банктиң ийелигине белгили мулкти тапсыриў жолы менен тәмийинленатуғын кредитти ломбард кредити деб аталады. Көшпес мулклерди гиреўге қойыў жолы менен тәмийинленатуғын кредит ипотека кредити деб аталады. Қарыз алыўшы ҳәм қарыз алыныў мақсетлерине муўапық истеъмол кредити, саноат кредити, инвестиция кредити, кимматли когозлар операцияси ушын берилетуғын кредит, банклераро кредит, импорт ҳәм экспорт кредит бар болады. қарыз алыўшы ҳәм қарыз алыныў мақсетлерине муўапық истеъмол кредити, саноат кредити, инвестиция кредити, кимматли когозлар операцияси ушын берилетуғын кредит, банклераро кредит, импорт ҳәм экспорт кредит бар болады. Юридикалық

---

¹⁷ Қараң: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 августдаги «Иктисодиётни кредитлаш механизмини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги №349-сон қарори. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2001 й., 15-16-сон, 107-модда; 2004 й., 3-сон, 31-модда.

шахс шөлкемлестирмеген холдағы исбилермен физикалық шахс қатнасыуында хэм кредит қатнасықлары жүзеге келиуі мүмкин. «Кредит аўқамлары хаққында»ғы Өзбекстан Республикасы Нызамы¹⁸ қабыл етилиниуі менен кредит аўқамлары, яғный юридикалық хэм физикалық шахслар тәрәпинен кредитлер бериу мақсетинде ықтиярийлық тийкарында дүзилетуғын кредит шөлкеми өз ағзаларына шәртнама тийкарында, уставта кайд этилген шәртлерде, нызам хўжетлеринде белгиленген талапларды есапқа олган ҳалда мүддетли, кайтарылатуғын хэм хақ эвазига берилетуғын кредит бериуі мүмкин. Кредит аўқамлары мулкий тәмийинленген кредитлерди хэм, сондай-ақ, өз-ара исенимли (бланкалы) кредитлер хэм бериуі мүмкин. Кредит аўқамы ағзасына усы аўқам ағзасы саналмайтуғын басқа юридикалық хэм физикалық шахслар кепиллиги менен кредит берилиуіне жол қойылмайди. Кредит аўқамынан алынган кредитди өз ўақтында кайтарылмаслығыдан улыўма пуқаралық хэм улыўма хуқықый ақыбетлер жүзеге келеди.

2.2. Кредит шәртнамасы түсиниги, тәрәплери, формасы

Кредит шөлкеми хэм қарыз алыўшы ортасындағы хуқықый қатнасықлар жүзеге келгенлиги, олардың өз-ара хуқықлары, миннетлемелери, жуўапкершилиқ тийкарлары пайдо болғанлигын гуўалантырыушы ең тийкарғы хўжет болып кредит шәртнамасы есапланады. Өзбекстан Республикасы Пуқаралық кодексиниң 744-статьясына муўапық: «Кредит шәртнамасы бойынша бир тәрәп - банк яки басқа кредит шөлкеми (кредитор) екинши тәрәпке (қарыз алыўшыға) шәртнамада нәзерде тутылған муғдарда хэм шәртлер тийкарында пул маблағлары (кредит) бериу, қарыз алыўшы болса алынган пул суммасын кайтарыу хэм оның ушын процент төлеу миннетлемесин алады».

---

¹⁸ Қараң: Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами, 2006 й., 14-сон, 111-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда.

Юридикалық әдебиеттерде кредит шартнамасының хуқықый тәбиати жүзесинен турли пикирлер билдирип келинеди. Айырым алымлар оны қарыз шартнамасының бир көриниўи деб есапласалар,¹⁹ басқалары кредит шартнамасы шартнамалардың ғәрезсиз тури деб уқдирип келедилер.²⁰

Пуқаралық кодексиниң 732-статьясы юридикалық шахслар ортасындағы (усы қатардан, банк мекемелери менен оның клиентлери ортасындағы) пул қарыз бериў шартнамасын (яғный кредит шартнамасын) қарыз қатнасықларының бир көриниўи екенлигин белгилеў менен биринши караў туўрылығын тастыйқлады.

Кредит шартнамасының реал яки консенсуал, бир тәреплеме миннетлеме юкловши яки еки тәреплеме миннетлеме тугдирыўшы шартнамасы категориясына киритилиўи мәселесинде хәм юридикалық жәмәәтшилиқ ортасыда биргелик жоқ. Э.Т.Полонскийдиң таъкидлашына караганда: «Усы мәселени ол яки бул тәрзде хал этилиўи пенсият назарий, бәлки әмелий әхмийетке ийе. Себеби оны реал хәм бир тәреплеме деб тан алыныўы өз-өзинен банк хожалық субъекти алдында шартнама менен келисип алынған кредит суммасын тапсыриў миннетлемесине ийе емес (яғный «миннетлеме тек ғана қарыз алыўшыда, хуқық тек ғана банкта» тәртиптеги формула бойынша) деген хулосақа алып келген булар еди хәм бундай жағдай нәтийжесинде хожалық субъектлериниң хуқықлары кемейтилген болар еди»²¹.

Бүгинги күнде банк хәм хожалық субъекти ортасындағы кредит қатнасықлары еки тәреплеме дүзилетуғын кредит шартнамасы менен рәсмийлестириледи. Бул шартнама хәм дәслепки шартнама хәм айни пайтта усындай шартнаманың өзи саналады. Кредит шартнамасы консенсуал шартнама болып саналады. В.Э.Умаралиевтың «Кредит шартнамасы,

---

¹⁹ Вильнянский С.И. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль. – Харьков, 1955. – 43-б.; Флейхик Е.А. Расчетные и кредитные правоотношения. – М., 1956. – 213-б.

²⁰ Куник Я.А. Кредитные и расчетные правоотношения в торговле. – М., 1970. – 117-б.

²¹ □ара□: Кампанеец Е.С., Полонский Э.Г. Применение законодательства и кредитования в расчетах. – М., 1967. – 116 б.

юримикалык табиатына муўапык консенсуал шэртнама» деген пикириге²² косылса болады. Кредит шэртнамасы бойынша қарыз алыўшының миннетлемелери тек ғана тийисли кредит суммасы әмелде (реал) алынғанынан кейингана жүзеге келеди.

Кредитке тийисли банк операцияси басқа турдеги банк операциялары сингари шахсий хэм өз-ара исенимге тийкарланады хэм усы туфайли банктің кредит алыўшы клиенті өз хуқықларын ушинши шахсларга исенип тапсырыўы (процессия шэртнамасы) мүмкин емес. Банк кредити шэртнамасының тәреплери болып қарыз бериўши (кредитор) хэм қарыз алыўшы есапланады.

Хожалық субъектине кредит бериўши банк тийисли кредит суммасын оның есап ракамине нақд пулсиз формада өткизиў жолы менен кредит береді. Кредит алыўшының есап раками кредит бериўши банкта болғаныда тийисли кредит суммасын банк есабынан өширилип клиент есап бетине келип түсиў ортасыында ўақыт тәрептен фарк болмайди. Бирақ, қарыз алыўшының есап раками басқа банк мекемесинде болған холларда банктің кредитти өткизиўи хэм тийисли сумманы кредит алыўшы есап ракамине келип түсиўи ортасыында белгили ўақыт өтеды хэм бундай вазиятқа кредит ушын процент хак қашаннан баслаб (банк өткизген пайттанми, яки пул клиент есап бетине келип түскен пайттанми) есапланыўы лазымлигын белгиленилиўи әхмийетли. Айырым холларда бундай саволларга үлгили кредит шэртнамасының өзинде жуўап берип қойылады.

Кредит шэртнамасы клиент тийисли қарыз суммасын алғанша дүзилген есапланады хэм усы пайттан баслаб қарыз алыўшы банк бақлаўынан буйын товламаслиги, алынған кредит хэм оның ушын процент хакты өз ўақтында хэмде толық төлеўи лазым. Қарызды кайтарылғанлығы факти қарыздор тәрепинен тийисли сумманы банк есабына өткизилген ўақты менен

---

²² □ара□: □збекистон Республикасининг Фукаролик кодексининг иккинчи кисмига шархлар. – Т., 1998. – 169- б.

боғланады. қарыз қарыз алыушы тәрәпинен ықтияры тәрзде яки хожалық судының қарарына мууапық мәжбүрий рәуиште төленийи мүмкин.

Алынған кредит ушын әпиуайы яки асырылған процент хак төленеди. Өз мүддетинде қайтарылатуғын қарызлар бойынша әпиуайы, кешиктирилген қарызлар ушын болса асырылған муғдарда процент хак алыныуы көзде тутылыуы мүмкин. Банк кредити шәртнамасы бойынша гиреу яки басқа кредитти тәмийинлеу қуралының сакланыуы тексерип турылады. Банк нызам хужжетлеринде хәм кредит шәртнамасында нәзерде тутылған холларда алынған кредитти мүддети келмасинен дәслеп қайтарылиуды талап қылыуға хакли болады. Кредит шәртнамасы әпиуайы жазба формада (көбинше алдынан белгиленген тәртипте тастыйқланатуғын үлгили формада дүзиледи. Кредит шәртнамасының предмети хәм мүддети оның әхмийетли шәртлери болып, оларсиз шәртнама хакықый саналмаслығы мүмкин.

2.3. Кредит шәртнамасындағы миннетлемелердин бузылыуы хәм оның ушын жууапкершилиқ

Хожалық субъектлерине кредит берий менен байланыслы қатнасықларда миннетлемелерди өз уақтында, толық, реал орынланыуын тәмийинлеу әмелий әхмийетке ийе. Себеби миннетлемелерди реал хәм лазым дәрежеде орынланыуы пуқаралық хуқықый қатнасық қатнасыушылары хуқықларын қорғаудың әхмийетли шәртлериден болып есапланады.

Банк кредити менен байланыслы хуқықый қатнасықларда кредит шәртнамасы шәртлерин бузғанлык ушын қолланылатуғын жууапкершилиқтиң тийкарғы формалари болып айбдор шахска неустойка қоллау, одан етказилген зарарды ундирип алыу сыяқлылар саналады. Бундай қатнасықларда неустойканың муғдари одатда тәрәплер келисуийине мууапық белгиленеди хәм шәртнамада көзде тутылады. Миннетлемелерди

бузганлык ушын жуўапкершилик қоллаўдың принципери хәм улыўма шәртлери Өзбекстан Республикасының 1998 жыл 29 августтағы «Хожалық жүритиўши субъектлер хәрекетиниң шәртнамалық-хуқықыи базаси хаққында»ғы Нызамында²³ белгилеп қойылған.

Банк кредити бойынша алынған кредит өз ўақтында кайтарылмағанлығы ушын асырылған муғдарда процент хак төлеў нәзерде тутылыўы мүмкин. Асырылған муғдардағы процент хак алыныўы миннетлемени бузганлык ушын жаза шараси сыпатында қолланылғанында ол неустойканың бир формасы сыпатында баҳаланыўы мүмкин. Бирак, исбилерменлик субъектине банк тәрәпинен әдеттегиден қолайрок формада (бланкалы) кредит берилгенинде хәм асырылған процент хак алыныўы нәзерде тутылыўы мүмкин. Бундай ҳалда асырылған процент хак жазалаў өзгешеликине ийе болмайди хәм шәртнама мүддетлери бузылмасада, қолланыла бередиди.

Клиент кредит шәртнамасы шәртлерин бузғаны, берилген кредиттен мақсетсиз пайдаланғаны яки оның финанслық-хожалық көрсеткишлери ёмонлашғаны тәғдирде оған нисбатан жуўапкершиликтиң өзине тән тури кредит шәртнамасын мүддетинен алдын бийкар қылыў, әўели берилген кредит хәм оның ушын процент хакты кайтарып алыў, кейинчалик кредит бериўди тухтатиў шараси қолланылыўы мүмкин. Ажыратылған кредитти өз ўақтында клиентке бермегенлик ушын банк жуўапкерлиги нызам хўжетлеринде хәм кредит шәртнамасында нәзерде тутып қойылады. Кредит шәртнамасы бойынша оның тәрәплери жуўапкерлиги толық болып, айбдор тәрәп өз шәртнамалық хамкорига қурылған барлық зарарларын (жоғатилған пул яки мулк киймати, алынмастан қолған дәрәмат (пайда), қылынған материаллық хәм басқа хәрекетлер) толық муғдарда коплаб бериўи лазым болады.

Коммерциялық банклери клиентлерге кредит бериўге тийсли шәртнама қатнасықларынан тысқары басқа фаол финанслық операцияларды әмелге

---

²³ Ўзбекистон Республикаси қонун хўжатлари тўплами, 2007 й., 31-32-сон, 315-модда.

асырыўлары мүмкин. Бундай қатнасықлар қатарына лизинг, факторинг, векселди есапқа алыў, форфейтинг сыяқлылар киреди. Олардың хәммеси банкта жамланген ўақытынча бос маблагларды ушинши шахсларга хак эвазига бериўге каратылган банк хызметинен ибарат.

III-БАП. ХОЖАЛЫҚ ИСКЕРЛИГИНДЕ САЛЫҚЛАР АРҚАЛЫ ТӘСИР ЕТИҰДИҢ ХҰҚЫҚЫЙ ТИЙКАРЛАРЫ

3.1. Хожалық искерлигине салықтар арқалы тәсир етиұ мақсети, түсиниги хәм қураллары

Салықтар хәм басқа мәжбүрий төлеўлер алыныўы – хәзирги заман мәмлекетлердиң хаммесине тән болған өзгешелик. Еслетип өтиўи тийис, мәмлекеттиң әскерий-қорғаныўы, социаллық-экономикалық, басқарыўы, мәдений-руўхый тараўларындағы хәрекетин материаллық-финанслық тәрәптен тәмийинлеў, мәмлекет органлары бир нормада ислеўине ерисиўдиң тийкарғы дереги юридикалық хәмде физикалық шахслардан алынатуғын турли-туман салықтар, мәжбүрий төлеўлер есапланады. Сол себепли мәмлекет салық дизимлерин анық, нәтийжели ислеўи, салық төлеўшилердиң болса салық төлеўге тийсли конституциялық миннетлемелерин өз ўақтында, толық орынлаўлары мәмлекет экономикалық, социаллық, мәдений тиклениўине позитив тәсир көрсетиўши күдретли факторлардан саналады. Мәмлекеттиң әскерий-қорғаныўы, экономикалық, социаллық хәм басқа дастурлерин нәтийжели орынланыўы, халықтың социаллық тәрәптен қорғалыныўы, мәденият, илим хәм техника тиклениўин тәмийинлениўи көп тәрәптен жәрияланған салықтар хәмде басқа мәжбүрий төлеўлерди өз ўақтында, толық муғдарда мәмлекет ғазнасына келип түсиўине, мәмлекет бюджети дәрәмат бөлиминиң орынланыўына байланыслы.

Усы ўазыйпаларды орынланыўында хожалық субъекти болған юридикалық хәм физикалық шахслар төлейтуғын салықтар, басқа мәжбүрий төлеўлер жетекши орында турады. Билқурал салықтар түсимлери 1 триллион 367,5 млрд сумды шөлкемлестирип, олар бюджет дәрәматларының 59 проценттен артықрағын тәмийинлеўи керек. Кейинги он жыллар даўамында ресурс салықтары жами бюджет дәрәматларындағы улеси 9,1 процентти шөлкемлестириўи нәзерде тутылмакта²⁴.

---

²⁴ «Халк сқзи», 2002 жўл 25 декабрь, № 279.

Салық - юридикалық хәм физикалық шахслар тәрәпинен жеке тәртипте, кайтарып берилмеслик шәрти менен өзлерине мулк хуқықы тийкарында тийисли болған яки оператив баскарыўларында, хожалық жүритиўлеринде болған маблагларды (пул формасыдағы) нызам хужжетлеринде белгилеп қойылған муғдарда, мүддетлерде хәм тәртипте мәмлекет бюджетине мәжбүрий тәрзде төлеб турылатуғын суммадан ибарат.

Мәжбүрий төлеўлер – бул юридикалық хәм физикалық шахслар тәрәпинен мәжбүрий тәртипте төленийи лазым болған пул суммасы болып есапланады. Салық тараўыдағы хуқықы саясат фискал (мәмлекет ғазнасын тулдириў) мақсетинен басқа бир қатар экономикалық, саясий, хуқықы функцияларды хәм кузлайди. Салықлар қуралыда экономиканы рағбатлантирыў, шеклеў, тәртипке салыў, бақлаў, баскарыў сыяқлы функциялар орынланылады.

Салықлардың рағбатлантирыў функцияси экономиканың белгили секторларын устувор раўажландырыў мақсетке муўапық, деб табылганында әмелге асырылады. Мәселен, мәмлекетке шет ел инвестициясын кенгрок жалб етиў мақсетинде коспа кәрханаларда шет еллик шериклер хиссасы көбирек болыўы рағбатлантирилады хәм бул көрсеткиштиң ортыўы салық имтиязын кенейиўине себеп болады. Яки болмаса хожалық жүритиўши субъект өзи ислеп шығарған өнимлерди каншалық көбирек экспортқа йуналтирса, шунчалық көбирек салық имтиязларынан пайдаланыў имканына ийе болады хәм басқалар.

Салықларды шеклеў функцияси өнимлер хәм хызметлердиң белгили турлерин ўақытынча кемейтириў, усы сектордағы материяллық, финанслық хәм басқа ресурсларды басқа бағдарга буриў талабы тугилганында экономика тараўларында кураммалы өзгерислерди әмелге асырыўдың экономикалық усылы сыпатында қолланылады. Мәселен, чакана саўда-сатықты жуда хәм кең ёйилыўы хәм айна пайтта ислеп шығарыў тараўларындағы тургынлық, материяллық ислеп шығарыўды жәнеде авж

алдыриў зэрүрати товар базарларында белгили шеклеўлер қолланылыўына, салықлар муғдарын ол ерде сезилерли купайтирилиўине себеп болди.

Салықлар тәртипке салыў функциясын хәм орынлайды. Салыққа тийсли нызам хўжетлеринде исбилерменлик субъектлери тәрэпинен салық салыў объектлери саналыўшы финанслық хәм басқа операцияларды есап-китобын жүритиў, есабатлар келтириў, салықларды төлеў тәртиплерин белгилеп бериледи. Салықлардың тийкарғы функцияларынан бири **бақлаў функцияси** саналады. Хожалық жүритиўши субъектлер тәрэпинен хожалық хәрекетин, салыққа тартылатуғын объектлерди туўры хәм толық есапқа алып барылыўы, тийсли салықлар хәмде басқа мәжбүрий төлеўлерди өз ўақтында, толық муғдарда бюджетке төлениўи мәмлекет салық хызмети органлары тәрэпинен нызам хўжетлеринде белгиленген тәртипте бақлаў қылып барылады.

Салықлар басқарыў функциясын хәм орынлайды. Бул функцияны руёбга шығыўы белгили район (қала), ўәлаят, бутун мәмлекет микёсында мәмлекет бюджети дәрәмат бөлими ижросын шөлкемлестириў, турли салықлар хәм мәжбүрий төлеўлерди бюджетке келип түсиўин басқарыў, усы жараённи улыўмаластырыў, анализ қылыў, зәрүр холларда тийсли усыллар хәмде қураллар менен оған тәсир қылыў шағында көзге тасланады.

Салықлар ғазнаны тулдириў (фискал), рағбатлантирыў, тәртипке салыў, бақлаў қуралы сыпатында қолланылар екен, белгили тамойиллерге таянылған ҳалда қолланылады. Салыққа тийсли қатнасықларда төмендеги тамойиллерге әмел қылынады:

1. Салықлардың улыўмалығы, яғный бир ҳыл экономикалық хәм юридикалық статуска ийе болған хожалық субъектлери улыўма тийкарларда салыққа тартыладылар, оларга имтиязлар нызам хўжетлеринде нәзерде тутылған тийкарлар хәм тәртиплердегына берилиўи мүмкин;

2. Салықларды нызам тийкарында хәм ашқара тәрзде жорий этилиўи. Өзбекстан Республикасы Салық кодексиниң 5-статьясына муўапық Өзбекстан Республикасында салықлар хәм жыйымлар Өзбекстан

Республикасы Олий Мажлиси тарафинан белгиленеди. Ўзбекистон Республикасы Олий Мажлиси ўакилик берген холларда салықлардын айырым турлери Ўзбекистон Республикасы хукимети тарапинен хэм белгилениўи мўмкин.

Салық тури, онын муғдари, төлеўшилери, төлений тартиби ашқара тәрзде алдыннан белгиленгенлиги, бул тараўда өзбасымшылықларга жол қойылмаслығы, салық демократизминин ең әҳмийетли кепилликлеринен болып есапланады;

3. Салық төлеўши исибилерменлик субъектинин хожалық ғарезсизлигине ийе екенлиги, салық суммасын хеш кимдин араласыўисиз еркин рәўиште есаплаб шығыўы, бюджетке төлеўи, онын салық тараўыдағы ишки ислерине хеш кимди араласыўына жол қойылмаслығы;

4. Салықларды жорий этиш хәрекети менен салықларды топлаў хәрекетин бир-биринен катый ажратилганлығы. Яғный салықлар мәмлекет нызамшылық хокимияти органлары тарапинен орнатылыўы, салықларды топлаў (салыққа тийсли нызамлардын ижросын тәмийинлеў) атқарыўшы органлар тарапинен әмелге асырылыўы хэм бул мәмлекет органларынын бир-бирлеринин ислерине араласмаслықлары;

5. Салықлар жорий этилиўи, салық нызам хўжетлери ижроси устинен бақлаўдын әмелге асырылыўы;

6. Салықлар төленийинин, салыққа тийсли нызам хўжетлери бузылыўы ушын жуўапкершиликтин мукаррарлығы;

7. Салықлардан исибилерменликти, экономиканы рағбатлантирыўшы курал сыпатында кең пайдаланылыўы. Булардан тысқары, салық қатнасықларыда демократизм, инсанпарварлик, нызамлылық, социаллық адолатти қарар топтирилиўы сыяқлы улыўмахуқықый тамойиллер хэм толық әмел қылады.

Мәмлекет экономикалық турмысы хэм хожалық хәрекетине мәмлекет жолы менен тәсир етиўдин ең нәтийжели усылларыдан бири – салықлар арқалы басқарыў. Мәмлекет хожалық-исибилерменлик хәрекетине тәсир

өткізіуі шағында ислеп шығарыуды рағбатлантирыуі, фискал мақсетлерге ерисиуі, нызамлар менен белгилеп қойылган тәртип қағыйдаларға бойсыныуын бақлауға интиледи.

Мәмлекеттиң ықтиярындағы экономикалық хәмде хуқықый механизм сыпатында салықлар арқалы тәртипке салыуі өзине тән белгилер хәмде өзгешеликлерге ийе. Бунда ең әуелио салықлардың мәжбүрийлиги, яғный хожалық субъекти мәмлекетке итоат етиуі лазым екенлиги хәм ол салық төлеуі-төлемеслик мәселесин өз қәлеуіне мууапық хал қылаолмаслығы нәзерде тутылмоги лазым. Исбилермен белгили өзгешеликлерге ийе болған шағыдан баслаб (мәселен, дәрамат (пайда) алыуы, мулкка ийе болыуы, ерге ийелик қылыуы хәм басқалар) өз-өзинен (автоматик тәрзде) салық төлеушиге айланады хәмде салық жүзесинен тийисли миннетлемелерге ийе болып калады.

Салықлардың және бир белгиси – салықлар эвазига хеш бир хак яки имтияз бериуі көзде тутылмаганлығы. Мәмлекет бутун жәмийеттиң турмыс хәрекетин финанслық тәрөптен тәмийинлер екен, салық төлеушиге бекурал ол төлеген салық эвазига бирон-бир тәрзде хак төлеуі яки кандай хызмет көрсетиуі миннетлемесин өзиниң үәкиллигине алмайди.

Салықлар кайтарып алынмаслық шәрти менен салық төлеушилер тәрөпинен төлениуі, яғный хожалық субъектлеринен тупланган салықлар шахси номаълумластирилганы ҳалда мәмлекет ғазнасына, оның мутлак ийелигине өтеды, оны келгусида кайтарып берилиуі яки кандай тәрзде компенсация қылыныуы эхтимоли бар болмайди.

Салықлар хәкимшилик яки жынай тәртипте қолланылатуғын жарималардан, юридикалық шахсларға нисбатан қолланылатуғын экономикалық (финанслық) шаралардан фарк қылып, жаза болып есапланмайди хәм сәдир етилген хуқықбузарлық хатти-хәрекетини ушын жууапкершилик шараси емес. Салықлар бул – хожалық хәрекетини алып барылганлиги ушын хожалық субъектлери тәрөпинен мәмлекет пайдасына әмелге асырылатуғын төлеуден ибарат.

Хожалық хәрекетине салықлар арқалы тәсир қылыў өз ишине тәртипке салыў хәмде бақлаўды хәм камраб алады. Тәртипке салыў нызамшылық тараўына тааллуқли болып, Өзбекстанда салық мәселелерине тийсли нызамлар хәм басқа нызам хужжетлериниң көп санлы дизими бар. Олардан ең әҳмийетлилери қатарына Өзбекстан Республикасының Салық кодекси²⁵, «Мәмлекет салық хызмети ҳаққында»ғы²⁶ Нызам, Өзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманлары²⁷, Өзбекстан Хүкимети қарарлары²⁸, ведомствалық нормативлик хужжетлер хәм басқалар киритилиўи мүмкин.

Хожалық субъектлерине салықлар арқалы тәсир өткизиўи мулкти оның ийесинен мәмлекет пайдасына алыўдың айырықша усылы сыпатында хожалық субъекти тәрәпинен орайлық яки жергиликли бюджетке пул формасыда төлеўлер төлеўи тарзинде әмелге асырылады.

Өзбекстан Республикасы Салық кодексиниң 9-статьясына муўапық: «Өзбекстан Республикасы шегарасында салықлар хәм жыйымлар Өзбекстан Республикасының пул бирлиги – сумда есаплаб шығарылады».

Хожалық хәрекетине салықлар қуралыда тәсир өткизиўди ҳуқықый тәртипке салыў еки группаны камраб алыўшы жалғыз дизимден ибарат.

Биринши группага Өзбекстан Республикасында салық хәм салыққа тартыўдың улыўма қағыйдаларына, салық дизими, оның элементлери, салық органлары, салық төлеўшилер хәмде олардың салық қатнасықларыдағы жағдайына (хуқықлары, миннетлемелери, жуўапкершиликлери) хәм басқа мәселелерге тааллуқли түсиниклер, принциплерди нәзерде тутыўшы нормалар киритилген.

Екинши группа болса республика хәм орайлық салықлардың айырым турлерин жәрия етилиўи, есаплаб шығарылыў, төлениўи, олар жүзесинен

---

²⁵ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 52 (I)-сон.

²⁶ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 37-сон, 408-модда.

²⁷ Мәселен: Ўзбекистон Республикаси Президентиниң 1999 йил 26 июлдаги «Давлат бюджетига солиқлар ва туловлар буйича имтиёзлар беришни тартибга солиш тўғрисида»ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 10-11-сон, 105-модда.

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Хукуматиниң 2004 йил 28 декабрдаги №610-сонли «Давлат бюджети параметрлари тугрисида»ги Қарори. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 52-сон, 523-модда.

имтиязлар ҳам басқа мәселелерди акс эттириўши қағыйдаларды нәзерде тутады.

Өзбекстан Республикасының Салық кодекси әмелге киритилгенге кадар (1998 жыл 1 январғаша) бир қатар салыққа тийсли нызамлар бар еди (мәселен, «Кәрханалар, бирлеспелер хәм шөлкемлерден алынатуғын салықлар ҳаққында»ғы Нызам) хәм олар қуралыда салықлардың айырым турлерин есаплап шығыў, төлеў тәртиплери, салыққа тартыўга тийсли басқа катнасықлар тәртипке салынар еди²⁹.

Бүгинги күнде салық хәм салыққа тартыў мәселесиге тийсли онлап инструкциялар, жүзлаб хат, түсиндириў, көрсетмалер, онлап пәрманлар хәм қарарлар қабыл етилген болып, олар жәрдеминде салыққа тартыўдың турли мәселелери ҳуқықый тәрәптен тәртипке салыб келинбекте. Айырым холларда инструкция өзгешеликине ийе болған норматив-ҳуқықый ҳүжжетлерди Өзбекстан Республикасы Конституциясына, Салық кодекси хәм басқа нызамларға қарсы тәрзде қабыл етилиў жағдайлары бар³⁰. Бундай хол мәмлекет экономикалық тиклениўине салықлар арқалы тәсир өткизиў нәтийжелигиниң пәсейиўине, нызамлылық, социаллық адолат принциплерин бузылыўына алып келиўи мүмкин.

Салыққа тартыўды жетилистириў жәмаатшылықты раўажландырыўдың беккем экономикалық базисин хәмде турақлы турдеги сиясий шараятларды жаратыў менен үзликсиз байланыслы. Оның қәншели тез арада жаратылыўына қарай, салыққа тартыў системасының экономикалық өсип – раўажланыў факторына айланып барыўы тәмийинленеди³¹.

Мәмлекет салықлар арқалы экономикаға, хожалық жүритиўши субъектлердиң исбилерменлик хәрәкетине тәсир өткизиўди әмелге асырар

---

²⁹ Толўқ каралсўн: Турсунов Й. «Солиқлар хакида нималарни биласиз?» – Т., «Ўзбекистон», 1993.

³⁰ Қарақ: Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг 2001 йил 10 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 59- моддасини шархлаш тўққисада»ги Ажрими. FF Ўзбекистон Республикаси конун ҳужжатлари туплами. 2001 йил, 19- сон.

³¹ Закирова Э.Х. Налоги и налогообложение: Учебный курс. – М.: МИЭМП, 2007. – 26 б.

екен, бир неше аҳмийетли ўазыйпаларды көзлагени ҳалда хәрекет қылады. Булардан ең аҳмийетли хәм бас ўазыйпа – бюджетти маблағ пенен толтырыў – фискал мақсет. Мәмлекет салықлар хәм басқа мәжбүрий төлеўлерди бюджетке жалб этар екен, өзиниң басқа бағдарлардағы – қорғаныў, кәўипсизликти тәмийинлеў, социаллық тараўды хәм басқа бағдарлардағы хәрекетин финанслық маблағ менен тәмийинлеўге ериседи, төлеў кобилиятин зәрүр дәрежеде саклаб турады.

Тәртипке салыўга каратылған ўазыйпаның орынлаалыўы салық юкин төлеўшилер ортасыда адолатли тәрзде таксимлаў, усы жол менен ол яки бул тараў яки регионды раўажландырылыўы ушын шәраят яратиў, исбилерменлердиң ол яки бул группанын қоллаб-кувватлаў мақсетлерин көзлайди. Салықлар тараўында имтиязлар яки шеклеўлер формасыдағы мурувватлардан ақыллы пайдаланғаны ҳалда хожалық хәрекетиниң айырым турлери ушын қолай экономикалық шәраятлар яратады яки оның белгили турлери сурьатин пәсейтириўге хәрекет қылады.

Өзбекстанда салықлар арқалы экономикалық турмыска тәсир өткизиў пайтында мәмлекет мәплерин айырым шахс, бутун жәмийет мәплеринен устунлиги принципына әмел қылынады, мәмлекет жәмийет имкониятларынан өзиниң мақсетлери жолында пайдаланады. Бирок, бүгинги күнде бул принципқа тийкарланыўшы қатнасықларга бархам бериў, мәмлекет хәм жәмийет, мәмлекет хәм айырым шахс мәплерин өз-ара уйгунластырыў, бул мәплер ортасыда антогонизм болыўына жол куймаслик долзарб ўазыйпалардан бирине айланыб бармақта. Себеби айырым шахс, бутун жәмийет мәплери, имкониятлары есапқа алынмайтуғын салық сиясати охир ақыбетте социал портлаўлар, социаллық нобарқарарлик кәўип-хатарин жүзеге келтириўи анық. Хәзирги заман тиклениўи мәмлекеттиң жәмийет хәм шахс мәплерине қарсы келиўши өзге мәплери болыўы мүмкинлигин такозо етмайди. Мәмлекет жәмийетке зәрүр болғанлығы учунгина хәм сол себепли жәмийет мәмлекет қолында курул болып хызмет қылыўы емес, аксинча, ол жәмийет алдыда турған глобал ўазыйпаларды орынлаў куралы

болып хызмет қылыўы лазым. Усы принциплер руёбга шығарылган тәғдирдагана нормал салық қатнасықлары жүзеге келиўи мүмкин.

Мәмлекет салықлар арқалы хожалық хәрекетине тәсир өткизиў шағында жеке мулк мукадас хәм дахлсиз екенлигин диқкат орайында сақлаўы керек. Хожалық хәрекетине салықлар арқалы тәсир қылыў бул жараённи тәртипке салыў хәмде бақлаў жолы менен әмелге асырылады. Хожалық хәрекетине салық жолы менен тәсир қылыў нызамшылық рычагларынан пайдаланылганы халда әмелге асырылады. Бул жараённи нызамшылық жолы менен тәртипке салыў атқарыўшы органлары тәрэпинен бақлаў жолы менен әмелге асырылады.

Салық төлеўшилерге тәсир өткизиўдиң ең нәтийжели қуралларынан бири–тексерий. Тексерийлер үш басқышта әмелге асырылыўы белгиленген. Биринши басқышта салық төлеўшилер тәрэпинен келтирилген есабатлар хәмде хўжетлерди үйрениў – анализ қылыў арқалы тексерип шығылады.

Тексерийдиң екинши басқышында әўели төленген салықлар, олар жүзесинен есабатлар тексериледи. Бунда төленген салықлар менен хўжетлер өз-ара салыстырилады, анализ етиледи.

Тексерийдиң ушинши басқышыда салық хызмети органы хыметкерлери жайга (тийисли кәрхана, шөлкемге) шығып, аўқалды үйрениў, көзден кеширий, хўжетлерди үйрениў ислерин әмелге асырады.

Кейинги жылларда хожалық жүритиўши субъектлер хәрекетин тексерий ислерин тәртипке салыўга каратилган жиддий шаралар қурылди хәм бунда мәмлекет тексерийши органлары, усы қатардан салық органлары тәрэпинен тексерийлер әмелге асырылиў пайтында суиистеъмоллықларга жол коймаслық, исбилерменлер хуқықларын бузылыўы алдын алыў нәзерде тутылады.

Өзбекстан Республикасының 1998 жыл 24 декабрдеги «Хожалық жүритиўши субъектлер хәрекетин мәмлекет тәрэпинен бақлаў ҳаққында»ғы

Нызамында³² тексеріулердың тийкарғы принципери, тексеріулерге қойылатуғын талаплар белгилеп берилди.

Хәрекеттеги нызамдың 4-статьясында хожалық хәрекетин мәмлекет тәрөпинен бақлау формалари көрсетип қойылган. Нызамдың 9-статьясында болса кәрханаларды тексеріу өткизилиуден әуели ўәкилликли муўапықластырыушы органнан рухсат алыныуы кереклиги айтылган.

Хожалық субъектлерине салықлар арқалы тәсир етиу салықлар, мәжбүрий төлеулер алыу жолы менен хәм әмелге асырылады.

Салық белгили кураммалы элементлерди өз ишине алыушы мураккаб хуқықый-экономикалық конструкция. Салық элементлери болып төмендегилер саналады:

- а) салық объекти;
- б) салық салыу предмети;
- в) салыққа тартыу базаси;
- г) салық дереги;
- д) салық салыу бирлиги;
- е) салық ставкаси;
- ж) салыққа тартыу дәуири;
- з) салық төлеу мүддетлери;
- и) салық төлеушилер.

Салық салыу объекти – салыққа тартыу предмети жүзесинен салық қатнасықлары субъектлери ортасындағы юридикалық байланыслардан ибарат. Салық салыу объекти болып мулққа нисбатан болған хуқық, пайда, өнимдың киймати хәм басқалар есапланады.

Салыққа тартыу предмети дегенде, салық төлеушиде болған белгили хуқықлар (мулққа, товарга хәм басқалар) түсиниледи.

Салық салыу базасы болып, салыққа тартыу предметиниң муғдар көрсеткиши, салық салыу ушын есаплаб шығылған көрсеткиш есапланады.

---

³² Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари түплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 51-сон, 514-модда; 2006 й., 12-13-сон, 100-модда; 2007 й., 50-51-сон, 506-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2010 й., 37-сон, 314-модда; 51-сон, 485-модда.

Салық дереги – салық төленатуғын мулктен ибарат. Олар пайда хәм капитал.

Салық салыў бирлиги салыққа тартыў пайтында салық салыў базасын анықлаўға хызмет қылыўшы материаллық көрсеткишлерден ибарат.

Салық ставкасы болып белгили процентлерде, анық суммаларда яки басқа көрсеткишлерде нызам менен белгиленген салық салыў базасына нисбатан муғдардағы көрсеткиш саналады.

Салыққа тартыў дәўири – салық миннетлемеси жүзеге келатуғын ўақыт болагинен ибарат. Салыққа тартыў дәўири жыл, жыл шереги сыяқлылардан ибарат болыўы мүмкин.

Салық төлеў мүддети дегенде, салық төлеўши миннетлемесин орынлаўы хәм тийисли бюджетке салық төлеўи лазым болған ўақыт түсиниледи.

3.2. Хожалық искерлигин салықлар арқалы тәртипке салыўндағы хуқықый қатнасықлар

Мәмлекет салықлардан пайдаланғаны ҳалда хожалық субъектлери хәрекетин хуқықый тәртипке солар екен, белгили хуқықый қатнасықлар жүзеге келиўине себеп болады. Бул қатнасық юридикалық қатнасықлар болып, салықлар, басқа мәжбүрий төлеўлерди ундириў шағында, олардың есаплаб шығыў, төлеў, бул хәрекет устинен бақлаў алып барыў шағындағы байланысларды хуқықый басқарыў менен байланыслы рәўиште жүз бериўши социаллық байланыслардан ибарат.

Салықлар арқалы хожалық хәрекетине тәсир өткизиўге тийисли хуқықый қатнасықлар объектлери болып салық төлеўшилердин мулкий яки басқа хуқықлары, салыққа тийисли миннетлемелери есапланады. Бундай хуқықый қатнасық субъектлери, бул – мәмлекет салық хызмети идоралары, олардың лаўазымлы шахслары бир тәрептен хәм салық төлеўши юридикалық шахслар, басқа исбилерменлер екинши тәрептен есапланады.

Салыққа тийсли қатнасық субъектлеридиң субъектив хуқықлары хэм миннетлемелери оның мазмунын шөлкемлестиреди.

Салықлар арқалы хожалық хәрекетин басқарыў қатнасықларында мәмлекет номынан Өзбекстан Республикасы Финанс министрлиги, Өзбекстан Республикасы Мәмлекет салық комитети хэм оның жайлардағы органлары³³, Өзбекстан Республикасы прокуратурасы қасындағы Салыққа тийсли жынаятларга қарсы гүресий департаменти³⁴ қатнасады. Бундай қатнасықлардың екинши тәрәпи хәр доим физикалық хэм юридикалық шахслар - салық төлеўшилерден ибарат болады. Кәрхана хэм шөлкемлер (коммерциялық хэм коммерциялық хәрежетмаган) өзлери менен мехнат қатнасықында болып турған хыметкерлери, кимматли коғозлар дивидентлерин алып атырған физикалық хэм юридикалық шахсларга төлеўлерден тийисли салықларды услаб калыў, оларды бюджетке өткизий пайтында фискал агентлер сыпатында ис жүритедилер, өзге шахслардың дәраматларынан салықларды ундиредилер хэм ундирилген суммаларды бюджетке өткизедилер.

Өзбекстан Республикасы Мәмлекет салық комитети юридикалық хэм физикалық шахсларды салыққа тартыў, салықларды есаплаб шығыў, ундирийў, салық нызамшылығына әмел қылыныўын бақлаў тараўыдағы жалғыз мәмлекет органлары дизимин өз ишине алады. Өзбекстан Республикасы Мәмлекет салық комитети, Тошкент шахри, Қаракалпақстан Республикасындағы Бас басқармалары, ўәлаятлардағы мәмлекет салық басқармалары, районлар, қалалар, қалалардағы районларда мәмлекет салық инспекциялары жалғыз салық дизимин шөлкемлестиреди.

Мәмлекет Салық комитети хэм басқа мәмлекет салық хызмети органларына өзлериге жүклетилген ўазыйпаларды орынлаў ушын зәрүр

---

³³ Қараң: Ўзбекистон Республикаси «Давлат солик хизмати тўғрисида»ги Қонун. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 37-сон, 408-модда.

³⁴ Қараң: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 28 ноябрдаги №415-сон «Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Солиққа оид жиноятларга қарши курашиш департаменти фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2002 й., 22-сон, 182-модда; 2005 й., 34-36-сон, 264-модда; 2006 й., 18-сон, 147-модда, 27-сон, 250-модда.

муғдарда хуқықлар хәмде ўәкилликлер берип қойылған, тийисли миннетлемелер хәм жүклетилген. «Мәмлекет салық хызмети ҳаққында»ғы нызамның 5-статьясына муўапық Мәмлекет салық хызмети органларына төмендеги хуқықлар берилген:

1) Салық төлеўшилердиң (усы қатардан, салық төлеўши менен байланыслы болған субъектлердиң) финанслық хўжетлери, шәртнамалары (контрактлари), режелери, сметалары, дәрәматлар ҳақындағы декларациялары хәм салықларды есаплаб шығарыў хәмде төлеў менен байланыслы басқа хўжетлерин, сондай-ақ экспорт-импорт операциялары менен байланыслы хўжетлерин тексерий, тексерий ўақтында жүзеге келатуғын мәселелер бойынша мағлыўматлар алыў;

2) Юридикалық хәм физикалық шахслардан салық төлеўшилердиң хәрәкетине тааллуқли мағлыўматлар, мағлыўматнамалар, хўжетлер хәм олардың нухаларын алыў;

3) Белгиленген тәртипте:

салық ҳаққындағы нызам хўжетлериниң бузылыўына жол койып атырған юридикалық хәм физикалық шахслардан дәрәматти (пайданы) хәм салыққа тартылатуғын басқа объектлер жасырылғанлығынан далолат бериўши хўжетлерди, сондай-ақ хуқықбузарлық предметлерин алып койыў;

исбилерменлик хәрәкети менен шугулланыў тартибин бузып атырған физикалық шахслардан лицензияларын, патентларын яки дизимнен өткенлик ҳаққындағы гуўалықларын алып койыб, сунгра нызам бузылғанлыкка тийсли материалларды гуўалықты берген органга тапсырыў;

4) Кассаларды хәм товар-материяллық байлықлар хәмде хўжетлер сакланатуғын жайларды мухрлаб қойыў, товарлар, затлар, материаллар, хўжетлерди алып қойыў, экспертизага жиберий;

5) Саўда қағыйдаларына, товарларды бериў хәм хызмет көрсетиў қағыйдаларына риоя қылыныўын тексерий;

6) Юридикалық хәм физикалық шахслар омбори, имаратлары, жайларды тексерий, улчаў ислерин әмелге асырыў;

7) Юридикалық хәм физикалық шахслардан нызам бузыўлықты өзлестириўин талап қылыў;

8) Юридикалық хәм исбилермен физикалық шахслардың банктағы операцияларыды тухтатып қойыў;

9) Салыққа тийсли ислерди көрип шығыў хәм финанслық хәмде хәкимшилиқ жаза шараларын қоллаў;

10) Товар-материяллық байлықларды белгиленген тәртипте мусодара қылыў;

11) Салық хәм мәжбүрий төлеўлер жүзесинен бокимандаларни сөзсиз ундирип алыў;

12) Юридикалық хәм физикалық шахслар тәрөпинен гайри-нызамый рәўиште қолга киритилген мүлк хәм басқа байлықларды мәмлекет пайдасына ундириў ҳаққында судда даўа кузгаў;

13) Тексерийлерди муўапықластырыў, оларды тухтатыў ҳаққында қарар қабыл етилиў.

Мәмлекет салық хызмети органлары төмендеги миннетлемелерди адо этишлери лазым:

- салық нызамшылығына бойсыныўын бақлаўлары;

- юридикалық хәм физикалық шахслар ҳуқықлары хәм басқа нызамый мәплерин қорғаў;

-салықларды өз ўақтында есапқа алыныўын, исбилерменлик хәрекетинен менен шугулланыўдың нызамыйлығы устинен бақлаў алып барыўы;

-басқа миннетлемелерди орынлаўлары лазым.

Өзбекстан Республикасы Прокуратурасы жанындағы Салыққа тийсли жынаятларга карсы гүресий департаменти салық тараўыдағы ҳуқықый қатнасықлардың субъектлеринен болып есапланады.

Усы департамент хәм оның жайлардағы органлары ҳуқықый макоми (ҳуқықлары, ўәкиликлери, миннетлемелери) Өзбекстан Республикасы

Министрлер Кабинетиниң 2001 жыл 6 июлдеги 291-санлы қарары менен тастыйқланған «Өзбекстан Республикасы Прокуратурасы жанындағы Салыққа тийсли жынаятларға карси гүресий департаменти ҳаққындағы Реже»де³⁵ белгиленген. Усы Режеге муўапық оларға төмендеги ҳуқықлар бериледи:

-мәмлекет салық хызмети органлары, салық төлеўшилердиң хўжетлери менен танысыўлары;

-салық органлары хэм басқа органлар хуқықбузарлық фактин жасыряпти, деб есаплаганлары тәғдирда такрорий тексерийлер өткизийлери;

-салыққа тийсли жынаятлар ҳаққындағы ислер бойынша суристирий тексерийлерин өткизий;

-Өзбекстан Республикасы пуқаралары, шет ел пуқаралары, пуқаралыгы жок шахсларды түсиндирий бериў ушын усыныс килыў;

-пуқаралар хэм лаўазымлы шахслар жынаят сәдир жеткенлиги ҳақында исенимли мағлыўматлар болғаныда оларды услаб турыў;

-нызам хўжетлеринде нәзерде тутитл басқа хуқықлардан хэм ўәкиликлерден пайдаланадылар.

Оларға ўазыйпаларын орынлаўлары жүзесинен белгили миннетлемелер хэм жүклетилген хэм бул миннетлемелер хэм Режеда көзде тутылған. Хожалық хәрекетин салықлар арқалы басқарыў пайтындағы қатнасықлардың ең көп санлы қатнасыўшылары, бул–салық төлеўши есапланыўшы юридикалық хэм физикалық шахслардан ибарат. Оларда нызам хўжетлеринде нәзерде тутылған белгили жағдайлар менен байланыслы рәўиште салық төлеў миннетлемеси жүзеге келеди хэм бул миннетлемени жүзеге келиўи юридикалық шахсты Мәмлекетлик Салық инспекциясында салық төлеўши сыпатында есапқа алынғанлығы, дизимнен өткизилгенлиги менен богланмаган. Яғный исбилерменлик субъектин салық

---

³⁵ Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 июлдаги 291-сон қарорига 6-илова. // Ўзбекистон Республикаси қонун хўжатлари тўплами, 2006 й., 27-сон, 250-модда.

идорасында есапта турмаганлығы яки усындай есапта турыўдан буйын товлаши оны салық төлеў миннетлемесинен азат килмайди.

Юридикалық хэм физикалық шахс салық төлеўши сыпатында белгили хуқықый жағдайға (статуска) ийе. Бул статус өз ишине тийкарынан салық төлеўшиниң миннетлемелерин алады.

Өзбекстан Республикасы Салық кодексиниң 12-статьясында салық төлеўшиниң миннетлемелери көрсетилген, бул миннетлемелер жумласине төмендегилер киреди:

1) Белгиленген тәртипте хэм мүддетлерде салық органларыда дизимнен өтиў, юридикалық манзили өзгерген, кайта дизимнен өткен тәғдирда ун кунлик мүддет ишинде хабар бериўи;

2) Салық хэм жыйымларды өз ўақтында хэм толық төлеўи;

3) нызам хўжетлеринде белгиленген тәртипте бухгалтерия есаплары хэм есабатларын жүритиў;

4) Финанслық хэм басқа есабатларды өз ўақтында салық органларына тапсырыўи;

5) Салықлар хэм жыйымларга тийсли хўжетлерди салық органларына келтириўи;

6) Салық органларына имарат хэм иншоотларни көрсетиўи;

7) Салық нызамшылығы бузылыў жағдайын бартараф кылыў хаққындағы салық органы лаўазымлы шахсы талапларын орынлаўи лазым.

3.3. Салыққа тийсли хуқықбузарлық ушын жуўапкершилик

Салыққа тийсли қатнасықларда жуўапкершилик дегенде, салық төлеўши юридикалық яки физикалық шахстың салық нызамшылығы талапларын өзлериниң айбли, хуқыққа хилоф хәтти-хәрекетлери (хәрекет яки хәрекетсизлик) туфайли бузганлыклары ушын қолланылатуғын мәмлекет мәжбүрлеў шаралары нәзерде тутылады.

Салыққа тийсли хуқықбузарлық ушын жуўапкершилик тийкары – бул хуқықбузарлық курамы. Бул курам өз ишине хуқықбузарлық объекти, объектив тәрәпи, субъекти, субъектив тәрәплерин алады.

Хуқықбузарлық объекти - нызам менен мухофаза етилатуғын социаллық қатнасықлардан ибарат. Салыққа тартыў дизимлер әмел қылатуғын тараўда жүзеге келиўши хуқықы қатнасықлар салыққа тийсли хуқықы қатнасық объекти саналады.

Салыққа тийсли қатнасықларда хуқықбузарлықның объектив тәрәпи болып салық төлеўшиниң анық хатти-хәрәкетлеринде ифодаланыўшы хуқықбузарлық саналады. Хуқықбузарлық сәдир етилген жай, ўақыт, жағдайлар хәм объектив тәрәпти акс эттириўши өзгешеликлер есапланады.

Хуқықбузарлық субъекти – бул салық тараўыда хуқықбузарлық сәдир жеткен хәм өз хатти-хәрәкетлери ушын жуўап бера олатуғын юридикалық яки физикалық шахс. Бунда физикалық шахс тийисли жуўапкершиликке тартылыў жасына еткен болыўы (мәселен, хәкимшилик жуўапкершиликке тартыў 16 жаска толган болыўы) лазым. Кәрхана, шөлкем болса одатда юридикалық шахс статусына ийе болыўы керек.

Салыққа тийсли хуқықбузарлықларның субъект нуктаи нәзеринен олгандағы өзине тән тәрәпи содан ибаратки, оларда битта хуқықбузарлықтан еки шахс жуўапкерлиги жүзеге келиўи мүмкин. Мәселен, кәрхана дәрәматларының жасырылганлығы айнаи усы гайринызамый хәрәкет ушын юридикалық шахска экономикалық жуўапкершиликти, кәрхананың лаўазымлы шахсларына нисбатан болса хуқықы, (хәкимшилик яки жынаий) жуўапкершиликти қолланылыўына алып келиўи мүмкин.

Салыққа тийсли хуқықбузарлықның субъектив тәрәпи болып, бунда гайринызамый хәрәкетти сәдир еткен шахсты өз хатти-хәрәкетиге рухий қатнасықи, айби (касд яки эхтиётсизлиги) есапланады. Физикалық шахс (айтайлық кәрхана рахбари)ның эхтиётсизлиги, нызамларды жақсы билмеслиги туфайли хуқықбузарлық сәдир етилген тәғдирда хәм пенсият

физикалық шахс, бәлки кәрхана (юримикалық шахс) хәм жуўапкершиликке тартылады.

Усы юримикалық курам бар болғандағына салыққа тийсли жуўапкершилик жүз берийи мүмкин. Салыққа тийсли хуқық-бузарлықлар ушын еки формадағы жуўапкершилик жүз берийи мүмкин. Олар: 1) физикалық шахслардың хуқықый жуўапкерлиги; 2) юримикалық шахслардың экономикалық (финанслық) жуўапкерлигинен ибарат.

Салық төлеўши тәрeпинен артықша төленген сумма белгиленген тәртип хәм мүддетлерда оған кайтарылыўы яки келгуси салықлар есабына өткизилиў мүмкин.

Салыққа тийсли хуқықбузарлықлар сәдир етген шахсларга нисбатан жуўапкершилик шаралары хакында Салық кодексиниң 132-статьясында айтылган. Унда физикалық шахслар хәм кәрханалардың лаўазымлы шахслары хәкимшилик-хуқықый, жынайи, пукаралык-хуқықый, мулкий жуўапкершиликке, лаўазымлы шахслар болса сондай-ақ, интизамий жуўапкершиликке тартылыўлары мүмкинлиги нәзерде тутылған.

Салық төлеўшилерге нисбатан қолланылатуғын экономикалық жуўапкершилик финанслық жаза шаралары, олардың турлери, муғдарлары хәм қолланылыў тәртиплери Салық кодексиниң 135-статьясында белгилеп қойылган.

Әмелдеги нызам хужетлери салық төлеўшилер хуқықларын қорғаўға, усы қатардан суд арқалы қорғаўға каратылган нәтийжели хуқықый механизмлерди нәзерде тутқан. Бундай химоя шараларыдың қурылыўы салық төлеўши (оның вакили) тәрeпинен белгиленген тәртип хәм мүддетлерде келтирилген шағым арзасы (судка даўа арзасы) берилиўи менен боғланган.

Өзбекстан Республикасы Салық кодекси әмелге киритилген ўақыттан баслап (1998 жыл 1 январ) салық төлеўшилер есапқа турмаганлык яки есапқа турыў мүддетин бузганлык, банк есап бетлерин ашылыўы хакында хабар бермегенлик, декларация (есабатлар)ны өз ўақтында келтирмегенлик,

есап-китап ислерин жүритпегенлик яки натуўры жүриткенлик, салықларды натуўры есаплаб хэм басқа айбли хәтти-хәрекетлери ушын жуўапкер қылыныўлары мүмкин.

Салық қатнасықлары тараўыда салық төлеўши субъектлер тәрепинен сәдир етилатуғын хуқықбузарлықлардың кең таркалған көриниўлеринен бири – салықтан бас тартыў, турли жоллар менен алынатуғын дәрәматларды жасырыў есапланады.

Салықтан бас тартыў хэм оны төлемесликке хәрекет қылыўдың усыллары, формалары жуда хылмахыл хәмде бул ходиса, айтыў мүмкинки, жахондың деярли барлық мәмлекетлеринде кең таркалған. Сол себепли салықтан бас тартыў, дәрәматларды жасырыў холларын анықлаў пайтында, айникса, раўажланған мәмлекетлер салық хызмети органлары тажрибасын үйрениў хэм олардан кең пайдаланыў жақсы нәтийже бериўи мүмкин. Заманавий есап-китап хэм анализ қылыў кураллары, компьютер технологияларын мәмлекет салық хызмети органлары хәрекетинде кең қолланылып атырғанлығы салық тараўыда хуқықбузарлықларды, усы катардан салықтан бас тартыўга урыныў холларын алдын алыўга, бул тараўдағы хуқықбузарлықларды өз ўақтында анықлаў хэм өзлестириўге жәрдем бермоқда.

Бирақ, соның менен бирге салықтан бас тартыў усыллары хэм күннен-күнге жетилисипип бармақта. Сол себепли салық тараўыдағы хуқықбузарлықларга карси гүрес усыллары хэм кураллары хэм тынмсиз жақсыланыўы, оның нәтийжелиги асырыб барылыўы талап етиледі.

Бүгинги күнде салық төлеўши тәрепинен сәдир етилетуғын хэм салықтан бас тартыў деб баҳаланыўы мүмкин болған жағдайлардың тахминий дизими Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1997 жыл 23 октябрдеги 483-санлы қарарында³⁶ белгилеп берилген болып, оған муўапық:

---

³⁶ «Тадбиркорлик фаолияти билан шуғуланувчи жисмоний шахслардан солиқлар ва йиғимларни ундиришни тартибга солиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг №483-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 46-47-сон, 458-модда.

хүжжетлерди сохталаштирилыўы (тузатип қойыў);
калбаки бирламши бухгалтерия хүжжетлеринен пайдаланыў;
ислеп шығарыўға сарф қылынмаган материаллық хәрежетлерди тийкарсиз есаптан шығарыў;

кәрхана хыметкерлер штати кестесинде көзде тутылған хәрежетсада, негизинде ислемей атырған хыметкерге ис хаки жазыў есабына хәрежетлерди купайтириў;

саўда-сотик хәм хызмет көрсетиўден түскен нақд пулды банкка тапсырмастан, кейинги есабат ойына өткизиў (реализация хәм дәрәматлар көрсеткишлерин касддан кемеитирип көрсетиў);

материаллық, ёнилги-энергетик ресурслары сарф-хәрежетлери нормативлерин суньий рәўиште асырыб көрсетиў яки оларды натуўры тадбик этиш;

хүжжетлерди жоғатып жиберий яки оларды келтириўден бас тартыў;

саўда зали (таркатыў жайлары)да бухгалтерия яки басқа хүжжетлер менен рәсмийлестирилмеген (кирим қылынмаган) өнимлер (товарлар) борлығы;

хожалық субъекти (исбилермен) тийисли тәрзде мәмлекет салық хызмети органларыда есапта турмастан хәм дизимнен өтпестен хәрекет жүритиўлери;

еки хәм одан артық ғәрезсиз дерекатен дәрәмат алыўшы физикалық шахсты мәмлекет салық органлары тәрәпинен жазба ескертилгенине карамастан декларация келтириўден бас тартыўы.

Хәрекеттеги тахминий дизим кейиншелик жәнәде кенгейтирилди хәм оның қурамына бақлаў-касса машиналарысиз яки олар болатурып, одан пайдаланмастан саўда қылыў, клиентлерге харид чеклери яки нақд пул қабыл етилип алынғанлығы хақындағы хүжжетти (квитанция, патта) бермеслик, есабатларды келтириў жүзесинен белгиленген қағыйдаларды бузыў (натуўры мағлыўматлар келтириў, улгуржи саўда қағыйдаларыды бузыў

сыяқлы басқа бір қатар жағдайлар хәм салықтан буйын тоблаў (дэрамаатларды жасырыў) холлары қатарына киритилди.

Министрлер Кабинетиниң 2002 жыл 21 ноябрдеги «Меншиклестирилген саўда хәм хызмет көрсетиў тараўы объектлери хәрекетидеги тәртип бузылыў жағдайлары ҳаққында»ғы қарарында³⁷ көрсетилгендей: меншиклестирилген саўда объектлериниң 5 мындан ортигында салыққа тийсли нызам хўжетлери бузылып атырғанлығы, 4600 болса мәмлекет хокимияти органларының тийсли рухсатномасисиз хәрекет жүритилип атырғанлығы анықланди.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2002 жыл 5 сентябрдеги «Физикалық шахслардың жәми дэрамаатларын басқышпа-басқыш декларациялаў дизимин жәриялаўдың ис-иләжлары ҳаққында»ғы ПФ-3127-санлы Пәрманы³⁸ менен 2003-2005 жыллар даўамында физикалық шахслар дэрамаатларын жалпысига декларациялаў тартибине өтилмекте хәм оның мохияти хәм салықтан буйын тоблаў холларын өзлестириўге каратилган.

Раўажланган мәмлекетлерде салықтан бас тартыў, дэрамаатларды жасырыў хәм норәсмий иктисод авж алыўына жол коймаслыктың шөлкемий-хуқықый, ҳәкимшилик мәжбүрлаў кураллары менен бир қатарда базар принциплерине таяныўшы экономикалық механизмлери, усыллары хәм куралларынан хәм кең пайдаланылады. Бунда салықлар хәм басқа мәжбүрий төлеўлерди нормаында, исбилерменди нонызамый хатти-хәрекетлер қылыўга ундамайтуғын дәрежеде болыўына ерисиў әхмийетли әхмийетке ийе.

Салық қатнасықлары тараўыда сәдир етилген хуқық-бузарлыклар жүзесинен белгиленген тәртипте тексерийлер (сурестирий, дәслепки тергеў хәм) алып барылады хәм ўәкилликли органлар тәрәпинен жуўапкершилик қолланылыўы мүмкин. Бундай тексерийлер (усы қатардан сурестирий, дәслепки тергеў)ди әмелге асырыў тәртиплери тийсли нызам

---

³⁷ Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами, 2002 й., 22-сон, 177-модда; 2006 й., 20-21-сон, 181-модда.

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами, 2010 й., 52-сон, 511-модда.

хужжетлеринде (усы қатардан жынаят процессуал нызамшылық нормаларыда) белгилеп қойылған.

Салық тараўыда хуқықбузарлық сәдир етген шахсты хуқықый жуўапкершиликке тартыў жүзесинен жуўапкершиликке тартыў мүддетлери Салық кодексинде белгилеп қойылған.

Салық кодексиниң 124-статьясы салыққа тийсли қатнасықлардағы даўа қылыў мүддетлерин белгилейди. Оған муўапық:

салық төлеўшиниң хуқықларын қорғаў, артықша төленген салықлар, жыйымлар хәм жарималар суммасын бюджеттен кайтарып алыў ушын даўа қылыў мүддети пуқаралық нызам хужжетлерине муўапық белгиленеди;

салықлар, жыйымлар хәм жарималарды бюджетке төлеў хәм ундириўге доир қарсылықларды келтириў ушын даўа қылыў мүддети төмендегича белгиленеди:

дәраматлар хақкында декларациялар толтырган, финанслық есабатларды келтирген салық төлеўшилерге нисбатан – үш жыл;

салық суммаси 20 проценттен көбирек кемейтирип көрсетилгенлиги (жасырылғанлиыгы) анықланганда – бес жыл.

Даўа қылыў мүддетиниң өтиўи пуқаралық нызам хужжетлерине муўапық тухтатып турылады, бийкарланеди хәм тикланеди.

Бюджет интизамин бузганлык ушын жынаий жуўапкершилиқ мәселеси 1994 жыл 22 сентябрьде қабылланған Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексинде³⁹ сәўлеленбеген еди.

Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримов тәрәпинен белгилеп берилген базар экономикасына өтиўдың тийкарғы принциплеринен бири-базар экономикасына басқышма-басқыш өтиў дәўиринде мәмлекет бюджети тийкарғы орын ийелеўи хәм мәмлекеттиң тийкарғы буўынларынан бири болып калғанлығы Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексинде бюджет интизамын бузганлык ушын жынаий жуўапкершилиқ белгилеў зәрүрлигин

---

³⁹ Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами, 2009 й., 52-сон, 553-модда; 2010 й., 20-сон, 147-модда; 21-сон, 161-модда; 38-сон, 329-модда; 51-сон, 482-модда; 52-сон, 509-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда.

келтирип шығарды. Усы қатнасық пенен Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси тәрәпинен 1999 жыл 15 апрель куни Жынаят кодексине жаңа 184¹-статья – «бюджет интизамин бузыў» нормадағы статьясы киритилди.

Бюджет қатнасықларын тәртипке салыў мақсетинде 2000 жыл 14 декабрь куни Өзбекстан Республикасы “Бюджет дизими ҳаққында»ғы нызамы⁴⁰ қабыл етилип, ол өз ишине 7 болим, 43 статьяны алып, унда бюджет дизиминиң улыўма қағыйдалары, бюджет дизимин басқарыў, мәмлекет бюджети, бюджетлер ортасындағы өз-ара қатнасықлар, мәмлекет бюджетин тайёрлаў, көрип шығыў хәм қабыл етилиў, мәмлекет бюджетиниң ижроси хәм оны орынланыўин бақлаў сыяқлы нормаларды өз ишине алады.

Өзбекстан Республикасы “Бюджет дизими ҳаққында”ғи нызамдың 12-статьясы мәмлекет бюджети хәрежетлери деб номланыб, оған муўапық мәмлекет бюджети хәрежетлери тастыйқланған бюджеттен маблағ ажратыў доирасында төмендегича:

1) бюджет маблағлары алыўшылардың жорий хәрежетлери формасыда (бюджеттен финансланатуғын мекемелер хәм шөлкемлерге ис хаки, пенсиялар, стипендиялар хәм оларга теңлестирилген басқа хәрежетлер);

2) жорий бюджет трансфертлари формасыда;

3) капитал хәрежетлер формасыда (курулыў ислери);

тийкарғы фондлар хәм қуралларды (олар менен байланыслы ислер хәм хызметлер хәм усылар жумласине киреди) мәмлекет талаплары ушын алыў хәм такрор ислеп шығарыўға;

шет елда мәмлекет талаплары ушын ер хәм басқа мол-мулк алыўға;

мәмлекет талабы ушын ерге болған хуқықты хәм басқа номатерияллық активлерди алыўға;

мәмлекет захираларын жүзеге келтириўге;

4) капитал хәрежетлерди коплаў ушын юридикалық шахсларга берилетуғын бюджет трансфертлери формасыда;

---

⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 6-модда.

5) резидент-юридикалық шахсларга хэм шет ел мэмлекетлерине берилетуғын бюджет ссудалары формасыда;

6) мэмлекет мақсетли жамғармаларына берилетуғын бюджет дотациялары хэм бюджет ссудалары формасыда;

7) мэмлекет қарызын кайтарыў хэм оған хызмет көрсетиў бойынша төлеўлер формасыда;

8) нызам хўжжетлеринде қадағаланбаган басқа хэрежетлер формасыда әмелге асырылады.

Егер нызам менен белгиленген бул қағыйдалар пукаралар хэм лаўазымлы шахслар тәрәпинен бузылса, бул хуқықбузарлық бюджет интизамын бузыў деб табылады.

Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексиниң 184¹—статьясына муўапық усы жынаятлардың объекти - нызам хўжжетлери менен белгиленген бюджет маблагларынан нызамый пайдаланыў тартиби есапланады.

Жынаят Кодексиниң 184¹ - статьясында нэзерде тутылған жынаят төмендеги хэрекетлерда, яғный:

1) бюджет маблагларын бюджетда яки бюджеттен финансланатуғын мекемелер хэм шөлкемлердиң сметаларында нэзерде тутылмаган хэрежетлерге жоллаўда;

2) усундай мекемелер хэм шөлкемлерда хэрежетлер бөлими бойынша бюджеттен ажратылған маблаглардың лимитлерден ортып кетиўинде,

3) штат смета интизамин бузыўда ифодаланады.

Жынаят хэрекеттеги статьяның диспозиция бөлиминде нэзерде тутылған хэрекетлерден биттаси сәдир етилген пайттан итибаран тамом болған, деб табылады.

Айыпкер хәкимшилиқ жуўапкершилиқке тартылғаннан соң, және бюджет интизамын бузса, Жынаят Кодексиниң 184¹-статьясының 1-бөлими менен жуўапкершилиқке тартылады.

Бюджет интизамын көп муғдарда бузыў 184¹-статьяның 2-бөлиминде, жуда көп муғдарда бузыў болса 184¹-статьяның 3-бөлиминде көрсетилген жынаят ушын жуўапкершиликти келтирип шығарады. Усы статья 4-бөлими бюджеттен финанслатуғын мекеме хәм шөлкемлерге ис хаки, пенсиялар, стипендиялар хәм оларга теңлестирилген басқа хәрежетлер төлеўи ушын пул маблаглары бериўдиң банк рахбарлары хәм басқа лаўазымлы шахслары тәрәпинен тийкарсиз рәўиште кешиктирилиўинде ифодаланады.

Жынаят бюджеттен финанслатуғын мекеме хәм шөлкемлерге ис хаки, пенсиялар, стипендиялар хәм басқа хәрежетлер төлеўи ушын пул маблаглары бериў тийкарсиз рәўиште кешиктирилген пайттан тамом болған деб табылады.

ЖК 184¹— статьясының 4-бөлиминде айбдор хәкимшилик жазага тартылганынан кейин жынаятты сәдир қылсағана жынайй жуўапкершилик жүзеге келеди. Бюджет интизамын бузыў жынаяти касддан сәдир етиледі.

184¹-статьяның 1, 2, 3-бөлимлери бойынша 16 жаска толған хәм бюджет интизамын бузған шахс, 4-бөлими бойынша болса пул маблагларын бериў хақында қарар қабыл етилиў ўәкиллигине ийе болған рахбарлар яки басқа лаўазымлы шахслар жуўапкер болыўлары мүмкин.

Өзбекстан Республикасы ЖК 184¹-статьясы 1-бөлиминде муўапық, бюджет интизамын бузыў, яғный бюджет маблагларын бюджетда яки бюджеттен финанслатуғын мекемелер хәм шөлкемлердиң сметаларында нәзерде тутылмаған хәрежетлерге жоллаў, усындай мекемелер хәмде шөлкемлерда хәрежетлер бөлими бойынша бюджеттен ажратылмаған маблаглардың лимитлеринен ортып кетиўи, штатсмета интизамын бузыў, усындай қылмаў ушын хәкимшилик жаза қолланылғандан кейин сәдир етилген болса, ең кам айлық ис хақының елиў барабарына дейин муғдарда жарима яки бир жылғаша ахлоқ тузатиў ислери яки алты айғаша камак пенен жазаланады.

Жынаят кодексиниң 184¹ — статьясы 2-бөлиминде муўапық болса, усы қылмаў көп муғдарда сәдир етилген болса, ең кам айлық ис хақының елиў

барабарыдан етмис бес барабарына дейин муғдарда жарима яки еки жылғаша ахлоқ тузатиў ислери ёхуд бир жылғаша азатлықтан айырыў менен жазаланады.

Сондай-ақ, Жынаят кодексиниң 184¹-статьясы 3-бөлиmine муўапық, усы қылмаў жуда көп муғдарда сәдир етилген болса, ең кам айлық ис хақының етмис бес барабарыдан жүз барабарына дейин муғдарда жарима яки еки жылғаша азатлықтан айырыў менен жазаланады.

Жынаят кодексиниң 184¹-статьясы 4-бөлиmine муўапық, бюджеттан финансланатуғын мекемелер хәм шөлкемлерге ис хақи, пенсиялар, стипендиялар хәм оларга теңлестирилген басқа хәрежетлер төлеўи ушын пул маблаглары бериў банклердың рахбарлары хәм басқа лаўазымлы шахслары тәрeпинен тийкарсиз рәўиште кешиктирилгенлиги, усындай хәрекетлер ушын хәкимшилиқ жаза қолланылгандан кейин сәдир етилген болса, ең кам айлық ис хақының елиў барабарына дейин муғдарда жарима яки үш жылғаша белгили хуқықтан айырыў яки бир жылғаша азатлықтан айырыў менен жазаланады.

Мәселен, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1998 жыл 15 июлдеги «Аўыл хожалығын реформаластырыўға тийсли нызам хуҗжетлерине муўапық аўыл хожалық коoперативлерин (ширкет хожалықлары) дүзиўдиң ис-иләжлары хаққында»ғы 299-санлы қарарының 8-иловасында «Аўыл хожалығы ислеп шығарыўында шаңарақ пудрати хаққында»ғы үлгили Реже⁴¹ көзде тутылған. Хәрекеттеги үлгили Режеде буйырыўшы хожалық хәм пудратши жамоа өз-ара есап-китапларын хуҗжетлерине муўапық әмелге асырыўлары белгилеп қойылған.

---

⁴¹ Карақ: Өзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва Өишлоқ хужалигига оид конун хужжатлари. – Т.: Адолат, 1999. – 189- 197- бетлер.

ЖУЎМАҚЛАЎ

Хәзирги ўақытта жузеге келген экономикалық жағдай базар экономикасына алып барыўға жәрдемлесийүши исбилерменлик хәрекетиниң қоллап – қуўатланыўына кесент етпекте.

Хәммемизге мәлим, бүгинги экономикалық жағдайда хожалық субъектлеринен келип шығатуғын белсендиликтиниң өзи жеткиликсиз. Киши кәрханалар мәмлекет тәрәпинен улкен куш пенен қоллап – қуўатланыўы тийис. Экономикалық реформалар тараўында тек туўры тасланған адымлар ғана киши хәм орта бизнести, соның менен бирге, улыўма, базар экономикасыныңда раўажланыўына алып келиўи мумкин.

Усындай көз-қарас бойынша хожалық инфраструктурасының элементи есабында бухгалтерия есабаты системасын раўажландырыўдың турақлылығын тәмийинлеў барысында бухгалтерия есабаты системасының раўажланыў жолындағы қәўиплерди анықлаў хәм олардың алдын алыў шараларын ислеп шығыў биринши дәрежели әхмийетке ийе. Тийисли мәмлекетлик органлары хәм бухгалтерия жәмаатшылығы алдында биринши нәўбетте сапластырылыўы тийис болған ең әхмийетли қәўиплер болып; бухгалтерия есабаты системасының реал хожалық жағдайына адекват болмаслығы (арқада қалып кетиў, сондай ақ, алдынга өтип кетиў), яғный, есапқа алыў тийкарлары бойынша есапқа алыў объектлери курамы хәм олардың характеристикасы, есапқа алыў процессине қойылған талаптар, турли процедураларды әмелге асырылыўында көп мийнет талап етилиўи х т б; халық хожалығында бухгалтериялық есап системасы бирлигиниң бузылыўы, хожалық жургизийүши субъектлерди есапқа қойыў хәм оны алып барыўда унификациялаўдан бас тартыў нәтийжесинде турли шөлкемлерде бухгалтериялық есапқа қойыў хәм есабатының сыпатлылығы дәрежесиниң тийкарсыз түрде дифференцияланыўы хәмде буның ақыбетинде финанслық мағлыўматларды салыстырыў көрсеткишлериниң бузылыўы; бухгалтерия есабаты системасына методикалық басшылық етиўде

волюнтаризмге жол қойылыуы; бухгалтерия есабаты системасының салықларды өткеріуі хәм төлеуі дереклери есабында бир тәрәплеме рауажланыуы х. т. б. есапланады.

Базар шараятларында хожалық жүргизиуі субъектлери дәрежесинде оптимал салық мүнәсибетлерин алып барыу, оған мууапық түрдеги информациялық-аналитик (талқылау) тәмийнатти талап етеди. Өз нәубетинде, қабыл етилген қарарлардың информациялық тәмийинлениуі кархана искерлигиниң экономикалық талқыланыуы мазмунын белгилеп бериуши басқарыудың баслы функциясы хәм тийкарғы методологик жөнелтпеси (посылкасы) болып табылады. Кархананың хожалық искерлигинде болып атырған түрли процесс хәм хәдийселерди изертлеуі барысында экономикалық талқылау, оларды кархананың жумыс алып барыуының зәрүр шарти болып табылатуғын хәмде кархана искерлигиниң финанс-хожалық тактикасы хәм стратегиясына тәсир етиуши салықлар менен өз-ара хәрекетлерсиз көрип шыға алмайды.

Ислеп шығарыу карханаларын салыққа тартыуды талқылау хәм оны бахалау, (салық талқылауы) салыққа тартыуды басқарыу системасының әхмийетли элементи болып есапланады. Оның мазмуны салықлардың кархана искерлигине тәсирин үйрениу, кархананы салыққа тартыу процесслерин финанс хожалық искерлигиниң турли көрсеткишлери менен өзара байланыслы хәмде өзара қатнасы көз қарасы бойынша изертлеуден ибарат.

Изертлеуі жумысында талқыланған теориялық концепциялар, нызамшылық нормалары, сондай ақ, оларды әмелде қоллаудың ҳақыйқый нәтийжелерин улыўмаластырылған түрде төмендегише жуўмақ хәм усынысларға тоқталып өтиуі мүмкин:

1. Бухгалтерия есабатының норматив ҳуқықый тәртиплестириуі системасын жетилистириуі, бундай тәртиплестириудің тийкарғы машқалаларын бухгалтерия есабатын тәртипке салыушы, яғный оның курамында мажбүрий түрде жәмаатлық шөлкемлердиң бухгалтерлери

болыўы талап етилетуғын жаңа органлар системасын қәлиплестирместен турып шешиў мүмкин емес.

2. Бухгалтериялық есабаттың Өзбекстан әмелиятына халықаралық стандартларын енгизиўде хәм жергиликли стандартларды ислеп шығыўда избек-излик пенен әмелге асырыў хәмде усылар арқалы миллий бухгалтерия есабаты халықаралық стандартларға тек бир принципиал бөлеги ғана жуўап бериўи, яғный бул орында бухгалтерия есабатын шөлкемлестириў хәм алып барыўда алдын қәлиплескен миллий традицияларды есапқа алған түрде әмелге асырылыўы тийис.

3. Хожалық жүритиўши субъектлердин, соның ишинде киши хәм орта кәрханалардың искерлигин раўажландырыў мақсетинде «Киши хәм орта исбилерменлик субъектлерди финансластырыў хәм кредитлестириў хаққында»ғы Нызам жойбары ислеп шығылыўы тийис деп ойлаймыз.

4. Пикиримизше, салыққа тартыў хәм бухгалтерия есабаты системалары арасындағы өзара қатнасық хәм салыстырмалы оптимал моделин анықлаў тийкарында төмендеги принцип, яғный, бухгалтерия есабаты салық есабаты менен сай келмеслиги хәмде тек фискал-есапқа алыў ўазыйпасын ғана орынлаўы тийисли екенлиги принципи жатыўы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ

Басқарыўшы әдебиятлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон-келажаги буюк давлат. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993.
3. Каримов И.А. Буюк мақсад йўлидан оғишмайлик. – Т.: Ўзбекистон, 1993.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993
5. И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
6. Каримов И.А. Хозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. –Т.: Узбекистон, 1996.
7. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Т.: Ўзбекистон, 1994.
8. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. // «Халқ сўзи» газетаси. – 2001 йил, 17 феврал.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
11. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.

12. Каримов И.А. Иқтисодий эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш - энг муҳим вазифамиз. // «Халқ сўзи». – 11 февраль 2000 йил.

13. Каримов И. А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли.: Т.11. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003 .

14. Каримов.И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарамбўлмайди. Т.13. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005.

15. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. // Халқ сўзи. – 2005 йил, 29 январь.

16. Каримов И.А. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодий талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир. – Т.: Ўзбекистон, 2007 .

17. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас кўч. – Т.: «Маънавият», 2008.

18. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.

19. Мамлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестирей хэм пухаралық жәмийетти раўажландырей концепциясы. – Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Каримовтың Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Нызамшылық палатасы хэм Сенатының қоспа мәжлисиндеги баянаты. // «Халқ сўзи», 2010 ж., 13 ноябрь.

Нормативлик ҳуқықый ҳужжетлер

20. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2008.

21. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. – Т.: «Адолат», 2007.

22. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 52 (I)-сон; 2008 й., 52-

сон, 512-модда; 2009 й., 37-сон, 403, 404-моддалар, 52-сон, 555, 556-моддалар; 2010 й., 20-сон, 149-модда; 35-36-сон, 300-модда; 37-сон, 313, 314, 315-моддалар; 40-41-сон, 343-модда; 51-сон, 485-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда.

23. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 52-сон, 553-модда; 2010 й., 20-сон, 147-модда; 21-сон, 161-модда; 38-сон, 329-модда; 51-сон, 482-модда; 52-сон, 509-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда.

24. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги 30 август 1996 йилги Қонуни. №279-І-сон. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 142-модда.

25. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги 25 май 2000 йилги Қонуни. № 69-ІІ-сон. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон, 140-модда; 2001 й., 5-сон, 89-модда; 2003 й., 5-сон, 67-модда; 2004 й., 1-2-сон, 18-модда.

26. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги 24 декабрь 1998 йилги Қонуни. №717-І-сон. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 51-сон, 514-модда; 2006 й., 12-13-сон, 100-модда; 2007 й., 50-51-сон, 506-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2010 й., 37-сон, 314-модда; 51-сон, 485-модда.

27. Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги 26 апрел 1996 йилги Қонуни. №223-І. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 5-6-сон, 61-модда; 1997 й., 2-сон, 56-модда; 1998 й., 3-сон, 38-модда; 9-сон, 181-модда; 1999 й., 9-сон, 229-модда; 2001 й., 1-2-сон, 23-модда; 2003 й., 1-сон, 8-модда; 9-10-сон, 149-модда.

28. Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида»ги 22 июл 2008 йилда қабул қилинган Қонуни. № ЗРУ- 163.//

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 29-30-сон, 278-модда; 2009 й., 39-сон, 423-модда, 50-51-сон, 531-модда.

29. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги 26 май 2000 йилда қабул қилинган Қонуни. №78-II-сон. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, № 5, 124-модда.

30. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги 31 октябр 1990 йилги Қонуни. №152-XII-сон. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1990 й., 31-33-сон, 371-модда; 1991 й., 11-сон, 273-модда; 1993 й., 5-сон, 235-модда; 1994 й., 11-12-сон, 285-модда; 1995 й., 6-сон, 118-модда; 1997 й., 2-сон, 56-модда; 2003 й., 1-сон, 8-модда.

31. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат статистикаси тўғрисида»ги 12 декабр 2002 йилги Қонуни. № 441-II-сон. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 51-сон, 376-модда; 2010 й., 35-36-сон, 299-модда.

32. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги 25 апрел 1996 йилги Қонуни. № 216-I-сон. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 37-38-сон, 368-модда; 41-сон, 405-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда; 2009 й., 15-сон, 176-модда, 39-сон, 423-модда.

33. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги 21 декабр 1995 йилги Қонуни. № 154-I-сон. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 52-сон, 553-модда.

34. Ўзбекистон Республикасининг «Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида»ги 29 август 1996 йилги Қонуни. №263-I-сон. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 126-модда.

35. Ўзбекистон Республикасининг «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги 4 апрел 2002 йилги Қонуни. № 355-II-сон. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 14-сон, 111-модда; 2008 й., 52-сон, 513-модда.

36. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги 29 август 1998 йилги Қонуни. № 670-I-сон. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 31-32-сон, 315-модда.

37. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги 29 август 1997 йилги Қонуни. № 474-I-сон. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 37-сон, 408-модда.

38. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги 14 декабр 2000 йилги Қонуни. № 158-II-сон. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 6-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 1-2-сон, 6-модда.

39. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси давлат мулки қўмитаси ҳузурида қимматли қоғозлар бозори ишлашини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш марказини ташкил этиш тўғрисида ўзбекистон республикаси давлат мулки қўмитаси ҳузурида қимматли қоғозлар бозори ишлашини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш марказини ташкил этиш тўғрисида»ги 26 март 1996 йилги №ПФ-1414-сонли Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 3-сон, 30-модда.

40. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 26 июлдаги «Давлат бюджетига солиқлар ва туловлар буйича имтиёзлар беришни тартибга солиш тўғрисида»ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 10-11-сон, 105-модда.

41. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 5 сентябрдаги «Жисмоний шахсларнинг жами даромадини декларациялаш тизимини босқичма-босқич жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги №ПФ-3127-

сонли Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 й., 52-сон, 511-модда.

42. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Акциядорлик жамиятларини бошқариш тизимини такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги 22 август 1998 йилги №361-сонли Қарори. // <http://www.lex.uz>

43. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида»ги 22 сентябр 2000 йилги №365-сонли Қарори. // <http://www.lex.uz>

44. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Иктисодиётни кредитлаш механизмини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 22 август 2001 йилги №349-сон қарори. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2001 й., 15-16-сон, 107-модда; 2004 й., 3-сон, 31-модда.

45. Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги №610-сонли «Давлат бюджети параметрлари тугрисида»ги Қарори. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 52-сон, 523-модда.

46. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 28 ноябрдаги №415-сон «Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Солиққа оид жиноятларга қарши курашиш департаменти фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2002 й., 22-сон, 182-модда; 2005 й., 34-36-сон, 264-модда; 2006 й., 18-сон, 147-модда, 27-сон, 250-модда.

47. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслардан солиқлар ва йиғимларни ундиришни тартибга солиш тўғрисида»ги №483-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 46-47-сон, 458-модда.

48. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хусусийлаштирилган савдо ва хизматлар кўрсатиш соҳаси объектлари фаолиятидаги тартиб бузилиши ҳоллари тўғрисида»ги 21 ноябр 2002 йилги №402-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2002 й., 22-сон, 177-модда; 2006 й., 20-21-сон, 181-модда.

49. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга оид қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) тузиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 15 июл 1998 йилги №299-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари. – Т.: Адолат, 1999. – 189-197-бетлер.

50. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби Миллий стандарти. №3-сон (Молиявий натижалар ҳақида ҳисобот). Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1998 йил 27 августда №484-сон билан руйхатга олинган. // <http://www.lex.uz>

51. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби Миллий стандарти. №19-сон (Инвентаризацияни ташкил қилиш ва утказиш). Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 2 ноябрда №833-сон билан руйхатга олинган. // <http://www.lex.uz>

52. Национальный стандарт бухгалтерского учета Республики Узбекистан (НСБУ № 7) «Нематериальные активы». Зарегистрирован Министерством юстиции Республики Узбекистан 27 июня 2005 г. Регистрационный № 1485. // Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2005 г., № 25-26, ст. 188; 2009 г., № 8, ст. 79.

53. Юридик шахслар томонидан касса операцияларини юритиш Қоидалари. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 17 декабрда 565-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган. // <http://www.lex.uz>

54. Положение об аудиторской проверке банков в Республике Узбекистан. Зарегистрировано Министерством юстиции Республики Узбекистан от 4 ноября 2000 г. Регистрационный № 982. // Бюллетень

нормативных актов министерств, государственных комитетов и ведомств Республики Узбекистан, 2000 г., № 21.

55. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг 2001 йил 10 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 59-моддасини шархлаш тўғрисида»ги Ажрими. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари туплами. 2001 йил, 19-сон.

Арнаўлы ҳам қосымша адабиятлар

56. Абдусаломов М., Отахонов Ф.Х. Контракция шартномаси: талабнома ва даъво аризаси. – Т.: Адолат, 1998. – 225 б.

57. Дернберг Р.Л. Международное налогообложение. /Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 1997 г.

58. Дўстов У.Н. Кредитлаш: кафолат ва имконият. // Ҳаёт ва қонун. – 2005. – 3-сон.

59. Дўстов У.Н. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи фанидан услубий қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2003.

60. Закирова Э.Х. Налоги и налогообложение: Учебный курс. – М.: МИЭМП, 2007.

61. Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. – Т.: Адолат, 1996. – 248 б.

62. Ибратов Б. Пудрат ва қонун (ҳуқуққа оид саволлар ва жавоблар). – Т.: Адолат, 1998. – 119 б.

63. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. – 218 б.

64. Казакбиева О.Е. Банковский надзор за деятельностью кредитных организаций как финансово-правовая категория. Автореферат. – М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2004. – 25 с.

65. Ли А. Правовое регулирование предпринимательской деятельности. – Т.: «Адолат», 2002. – 59 с.

66. Лившиц А.Я., Никулина И.Н. Введение в рыночную экономику – Москва: Высшая школа, 1998 г.
67. Мартемьянов В.С. Хозяйственное право. Том 1-2. – М.: «БЕК», 1994.
68. Медведев А.Н. «Как планировать налоговые платежи?». Практическое руководство для предпринимателей. – М.: ИНФРА-М, 1997 г.
69. Мякоткина Л. Н. Проблемы правового регулирования бухгалтерского учета в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. – М.: МГЮА, 2000. – 23 с.
70. Олейник О.М. Предпринимательское (хозяйственное) право. Том 1-2. – М.: Юристъ, 2001.
71. Пархачева И.А. Торговая деятельность: бухгалтерский и налоговый учет - М.: «Статус-Кво», 2000 г.
72. Попондопуло В.П. Коммерческое (предпринимательское) право. – М.: «Юристъ», 2004. – 668 с.
73. Предпринимательское право Российской Федерации / Отв. ред. Е.П. Губин, П.Г. Лахно. – М.: Юристъ, 2003. – 1001 с.
74. Рўзиназаров Ш.Н., Синдаров К.О. Тадбиркорликнинг ҳуқуқий асослари. (савол-жавоб, қонун ҳужжатлари). – Т.: Консаудитинформ, 2002.- 208 б.
75. Салькова О.С. О налогообложении предприятий // Финансы. – 2007. – №4.
76. Синегубов А.Н. Правовое регулирование кредитных историй. Автореферат. – М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2005. – 24 с.
77. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. Таҳрир ҳайъати: Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш. ва бошқалар. 1-2 том. – Тошкент: Консаудитинформ, 2002.
78. Фролова Т.А. Экономика предприятия: конспект лекций. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2005.
79. Фуқаролик қонунчилиги: муаммо ва ечимлар./ Халқаро илмий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2004. – 277 б.

80. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи (лотин алифбосида). Муаллифлар жамоаси. Ф.Х.Отахоновнинг умумий таҳрири остида – Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.

81. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Муаллифлар жамоаси. Ф.Х. Отахоновнинг умумий таҳрири остида – Тошкент: ТДЮИ, 2003. – 435 б.

82. Черник Д.Г. «Налоги в рыночной экономике». – М.: Финансы, 1998 г.

83. Чжен В.А. Законодательные основы рынка. – Т.: «Шарк», 1997 г.

84. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение. – Москва: ИНФРА-М, 1999.

Интернет тармагынан алынган мағлыўматлар

<http://www.lex.uz>

<http://www.gov.uz>

<http://www.press-servise.uz>

<http://www.businesspravo.ru>.

<http://www.vvsu.ru/law/gp>

<http://www.ssu.samara.ru/...>

<http://www.inter-mba.ru/c...>